

Opvoeding in de migratiecontext
Review van onderzoek naar de opvoeding in gezinnen
van nieuwe Nederlanders

Trees Pels, Marjolijn Distelbrink & Liselotte Postma
m.m.v. Paul Geense

Verwey-Jonker Instituut
April 2009

Inhoud

Inleiding	2
DEEL I DE STUDIE: KADER EN AANPAK	4
Inleiding	5
1 Conceptueel kader	5
2 Werkwijze	7
DEEL II OPVOEDING IN DE MIGRATIECONTEXT: STAND VAN ZAKEN	10
Inleiding	11
1 Opvoedingswaarden	11
2 Opvoedingspraktijken	13
3 Specifieke thema's	19
4 Taakverdeling tussen moeders en vaders	23
5 Pedagogische context van probleemgedrag	25
6 Opvoedingsondersteuning: vraag en aanbod	31
DEEL III OVERZICHT VAN HET ONDERZOEK 1998-2008	36
Inleiding	37
1 Het verzamelde onderzoek	37
2 Typering van het onderzoek	41
DEEL IV DISCUSSIE EN AANBEVELINGEN	43
Inleiding	44
1 Implicaties voor beleid	44
2 Vervolgonderzoek	45
Referenties	49
Bijlage I Lijst van afgesloten en lopend onderzoek	58
Bijlage II Samenvattingen onderzoek 1998-2008	APARTE BIJLAGE

Inleiding

Na twee decennia van omvangrijke migratiestromen erkende de overheid aan het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw dat Nederland de facto een immigratieland was geworden. In deze jaren nam ook de politieke - en in het kielzog daarvan de wetenschappelijke - aandacht voor de opvoeding van kinderen uit migrantengezinnen snel toe. Vrijwel zonder uitzondering ging het om problemen, met het accent op achterstand in het onderwijs, generatieconflicten en marginalisering (b.v. Van der Hoek, 1994). Onderzoek naar doorsnee gezinnen en naar opvoedingsvragen en ondersteuningsbehoeften vanuit het perspectief van de ouders bleef lang schaars. Gedurende de laatste tien jaren zag een aantal onderzoeken het licht over de opvoeding van alledag in gezinnen die uiteenliepen naar migratieachtergrond, opleidingsniveau en generatie. Inmiddels is er dus een en ander te zeggen over een bredere doorsnee van gezinnen, over transgenerationele ontwikkelingen en over de toenemende diversiteit binnen groepen.

Deze studie vat, in opdracht van de Verkenningcommissie Jeugd en Gezin van NWO (thema 'Dynamiek van levenslopen'), het in de laatste tien jaar geproduceerde wetenschappelijke onderzoek over deze 'doorsnee' ontwikkelingen samen. De studie schetst de pedagogische stand van zaken bij gezinnen van niet-westerse afkomst, met het accent op de groepen die vanaf de jaren 60 naar Nederland kwamen vanwege dekolonisatie en arbeidsmigratie (Antillianen, Chinezen, Surinamers, Marokkanen, Turken). Daarnaast besteden we, voorzover beschikbaar, aandacht aan onderzoek onder de asielmigranten die vanaf de jaren 90 immigrerden. Samenvattingen van de betreffende onderzoeken vindt de lezer in Bijlage II bij dit rapport.

Het zwaartepunt van ons overzicht ligt, conform de opdracht, bij de pedagogische ontwikkelingen in de 'doorsnee' populatie. Wij staan echter ook stil bij de pedagogische context van probleemgedrag, gezien de maatschappelijke relevantie ervan. Het systematisch verzamelen en samenvatten van de betreffende literatuur viel buiten de mogelijkheden van deze studie; wij baseren ons hierbij onder meer op enkele reeds bestaande reviews van de pedagogische antecedenten van marginalisering (Distelbrink & Pels te verschijnen; Pels 2008a, 2008b). De gebruikte literatuur is, evenals de andere literatuur die niet is samengevat maar waarnaar in deze studie wel is verwezen, opgenomen in de lijst met referenties.

Leeswijzer

In deel I van deze publicatie wordt het conceptuele kader en de gevolgde werkwijze toegelicht. In deel II staat de inhoudelijke stand van zaken betreffende de opvoeding in allochtone gezinnen centraal. Dat deel begint met een bespreking van de opvoedingswaarden en opvoedingspraktijken in allochtone gezinnen en de ontwikkelingen die daarin te zien zijn. Vervolgens gaan wij nader in op enkele afzonderlijke opvoedingsdomeinen: seksespecifieke opvoeding, onderwijsondersteuning, morele en religieuze opvoeding en opvoeden 'tussen twee vuren'. Daarna bespreken wij de rol van vaders. De volgende paragraaf spitst zich toe op de pedagogische context van probleemgedrag, waarbij naast het gezin ook de peergroup in de beschouwing wordt betrokken. Ten slotte komt het thema van opvoedingsondersteuning aan de orde: opvoedingsonzekerheid, de interacties tussen gezin en voorzieningen en de bredere pedagogische infrastructuur rondom Jeugd en Gezin. De slotparagraaf vat samen welke - gegeven het beschikbare onderzoek - de belangrijkste bevindingen zijn over de pedagogische context waarin allochtone jongeren opgroeien, met het accent op de risico's die deze inhoudt voor een gunstige ontwikkeling. Deel III bevat een schematisch overzicht van de samengevatte

onderzoeken en laat zien welke accenten het (afgesloten en lopende) onderzoek kent en welke lacunes zich voordoen. In deel IV, tot slot, worden beleidsimplicaties van de bevindingen aangegeven en aanbevelingen gedaan voor vervolgonderzoek.¹

¹ Wij danken Doret de Ruyter, Maja Deković en Nicolien de Vries voor hun waardevolle commentaar en aanvullingen op een eerder versie van dit rapport. Uiteraard is de verwerking ervan geheel voor onze verantwoording.

Deel I De studie: kader en aanpak

Inleiding

De voorliggende studie behelst een 'state of the art' betreffende de opvoeding binnen uiteenlopende etnische groepen in Nederland ('klassieke' migrantengroepen en meer recent gemigreerden).

Uitgaande van een conceptueel kader is een search van relevante publicaties en (lopend) onderzoek uitgevoerd, digitaal en via contactpersonen. Vervolgens zijn de gevonden onderzoeken naar aard en inhoud samengevat, gevolgd door een analyse en synthese op beide punten. Aan het slot worden conclusies getrokken, waaronder implicaties voor beleid en vervolgonderzoek. In dit deel van de studie beschrijven wij het conceptueel kader en vervolgens zetten wij de gevolgde werkwijze nader uiteen.

1 Conceptueel kader

De opvoeding van kinderen speelt zich niet af in een vacuüm. Zij vertoont een sterke dynamiek in samenhang met uiteenlopende culturele en ecologische factoren. Bij onderzoek naar opvoeding dient er daarom oog te zijn voor het feit dat opvoedingspatronen worden ge(re)construeerd in de interacties tussen opvoeders, kinderen en hun omgeving.

Het conceptuele kader dat ons bij onze zoektocht naar relevant onderzoek ten dienste stond vertrekt vanuit een drietal theoretische uitgangspunten.

Ten eerste situeert het het denken en doen van opvoeders in de cultureel-ecologische context, naar Eldering (1995, 2002), die een synthese voorstelt van de ecologische en culturele benadering van ontwikkeling en opvoeding van Bronfenbrenner (1977; zie ook Bronfenbrenner & Morris 1998) en Super en Harkness (1986, 1998). Bronfenbrenner plaatst het kind in concentrische cirkels die het gezin en de meso- en macrosystemen er omheen representeren. Super en Harkness onderscheiden in hun *developmental niche* het gezinssysteem in drie met elkaar samenhangende subsystemen, die elk weer ingebed zijn in de bredere culturele en ecologische context: de denkbeelden en doelen van opvoeders, hun praktijken en de *settings* of leefomgeving waarin hun kinderen verkeren. Elk van de subsystemen heeft een eigen wisselwerking met de bredere culturele en ecologische context en kan daarom min of meer onafhankelijk van de andere twee aan verandering onderhevig zijn. Niettemin fungeren de drie subsystemen volgens de auteurs als een gecoördineerd geheel; in geval van dissonantie treden mechanismen op die tot herstel van evenwicht en culturele consistentie leiden. Als via één van de subsystemen verandering wordt geïntroduceerd (bijvoorbeeld door intrede van meisjes in het formele onderwijs) zal op den duur sprake zijn van adaptatie van een of meer subsystemen (bijvoorbeeld veranderende opvattingen en/of praktijken ten aanzien van de seksespecifieke opvoeding).

Het tweede uitgangspunt betreft de omgang met dissonantie. Opvoeders in migrantengezinnen hebben per definitie te maken met de realiteit van meerdere referentiekaders, waarin verschillende en soms aan elkaar tegengestelde idealen kunnen leven. Daarbij zijn zij in de regel minder bij machte hun definitie van de werkelijkheid ingang te doen vinden. De culturele opvattingen in de omgeving zijn dominant, en worden weerspiegeld in het rechtssysteem, de instituties en voorzieningen waarmee de gezinsleden, elk op hun eigen wijze, te maken hebben (Eldering 1995). De mate en wijze van adaptatie door opvoeders hangt samen met hun perceptie van de relatie minderheid-meerderheid en van hun status in de bredere samenleving (Ogbu 1987; Ogbu & Simons 1998). Wordt de receptie vanuit de samenleving als negatief

ervaren, dan neemt de kans op weerstand tegen verandering of op selectieve aanpassing toe (Portes 1995).

In de literatuur worden uiteenlopende strategieën van opvoeders genoemd. Aan de ene kant kunnen ouders hun kinderen ondersteunen in het ontwikkelen van een meervoudige identiteit door middel van een 'duale' socialisatie, waarin culturele continuïteit samengaat met adaptatie (Denby & Alford 1996; LaFromboise, Coleman & Gerton 1993). Interactie met ongunstige omstandigheden op sociaal, economisch en politiek vlak kunnen echter ook resulteren in specifieke coping stijlen, beeldvorming en (defensieve) attitudes. In de Angelsaksische literatuur wordt bijvoorbeeld melding gemaakt van strategieën van 'racial socialization' (Coard et al. 2004), zoals een nadruk op culturele overdracht en trots, voorbereiding op negatieve beeldvorming of aanwakkeren van etnisch of religieus wantrouwen (Hughes & Chen 1999). Ook een gebrek aan (voldoende of geschikte) sociale steun in condities van armoede kan van invloed zijn (Boyd, Diamond & Bourjolly 2006). Dergelijke omstandigheden kunnen aanleiding geven tot wantrouwen in hulpverleners/professionals en onderzoekers (bijvoorbeeld Sarno Owens et al. 2007; Armistead et al. 2004).

Het derde uitgangspunt is met de twee bovengenoemde al geïmpliceerd, namelijk dat een dynamisch concept van cultuur van belang is. Opvoedingspatronen hebben een historische en collectieve dimensie, omdat individuele levensgeschiedenissen geproduceerd worden in culturele arena's van veel langere adem (Holland & Lave 2000). Maar er vindt ook aanpassing plaats in antwoord op nieuwe omstandigheden (Eisenhart 2002). De pedagogische praktijken van allochtone ouders vormen het resultaat van een worsteling tussen het oude en nieuwe, een resultaat dat noch tot 'traditionele' noch tot dominante *mainstream* praktijken in Nederland herleid kan worden (zie ook Pels & De Haan 2003).

De genoemde uitgangspunten, die alle wijzen op het transactionele karakter van de opvoeding en ontwikkeling van kinderen, verdienen ook in relatie tot opvoed- en opgroei problemen te worden onderstreept: culturalisme, ofwel het verklaren van problematiek uit de (opvoedings)cultuur in landen van herkomst, is geen zeldzaamheid in onderzoek onder allochtone gezinnen en jongeren (zie bijvoorbeeld Van Gemert 1998; Wermölder 2005). Er moet oog zijn voor het feit dat ouders en jongeren in hun (norm)ontwikkeling kunnen putten uit verschillende bronnen. Zowel de 'meegebrachte' cultuur kan van invloed zijn, als (ervaren) kansen en belemmeringen in de ontvangende maatschappij. Deze ervaringen kunnen op hun beurt weer tot culturele innovatie en/of defensieve en oppositionele reacties aanleiding geven.

Voor een nadere uitwerking van de voor studie van de opvoeding relevante elementen keren we terug naar de drie subsystemen van Super en Harkness. Als eerste noemen zij de *parental ethnotheories*: de waarden, opvoedingsdoelen en culturele denkbeelden van opvoeders en de wijze waarop zij de opvoeding beleven. Opvoedingspraktijken en -gedrag, zowel intentioneel als niet intentioneel, vormen het tweede subsysteem. Opvoedingsgedrag wordt in de theorievorming doorgaans onderscheiden naar drie dimensies: ondersteuning, controle en toezicht. Ondersteuning verwijst naar gedrag dat kinderen veiligheid en warmte biedt, waarin opvoeders hen begripvol en responsief bejegenen en begeleiden. Controle, de wijze waarop opvoeders het gedrag van kinderen reguleren, wordt onderscheiden naar twee dimensies: 'autoritaire controle' door het toepassen van machtsmiddelen zoals waarschuwen, dreigen of straffen en 'autoritatieve controle' door middel van uitleg, redeneren en het maken van afspraken. Onder toezicht wordt supervisie verstaan over wat kinderen doen, waar en met wie. Toezicht wordt belangrijker naarmate kinderen ouder worden en minder onder directe controle van hun ouders staan (zie Nijsten 2000).

Het derde subsysteem behelst de (materiële en sociale kenmerken van de) directe leefomgeving binnen en buiten het gezin waarin het leven van kinderen zich voltrekt. Het is op meerdere gronden van belang wat verder te kijken dan het gezin, dat lang niet meer de enige institutie is met een pedagogische verantwoordelijkheid. Buiten het gezin, in de ruimere familie, etnische gemeenschap, de moskee en school, de jeugdzorg en de media wordt eveneens opgevoed, al dan niet intentioneel. Voor jongeren is een hechte pedagogische infrastructuur cruciaal, zeker voor kwetsbare jongeren. Hetzelfde kan ook gezegd worden met het oog op opvoeders. Sociale en pedagogische ondersteuning van opvoeders vanuit hun (in)formele netwerk geldt als een belangrijke beschermende factor, vanwege de bijdrage ervan aan het vermogen tot adequaat opvoeden van hun kinderen (Hermanns 1998).

Hiermee zijn de centrale thema's in deze review gegeven:

- opvoeding: doelen, denkbeelden, beleving/onzekerheid en praktijken van opvoeders;
- daarbinnen wordt specifieke aandacht besteed aan de seksespecifieke opvoeding, onderwijsondersteuning, opvoeding in de context van dissonantie en polarisatie en de morele en religieuze opvoeding;
- de rol van vaders naast moeders, en van (oudere) kinderen, andere familieleden en *peers*;
- de interacties met de cultureel-ecologische (meso- en macro-) context, met aandacht voor fenomenen als armoede, ervaren kansloosheid, wantrouwen jegens de ruimere samenleving, acculturatieverschil tussen de generaties;
- de relatie tussen opvoeding en ontwikkeling, en in het bijzonder de pedagogische context van probleemgedrag;
- de pedagogische infrastructuur rondom het gezin, met de focus op (in)formele opvoedingsondersteuning.

2 Werkwijze

Voor het overzicht van wetenschappelijk onderzoek naar opvoeding in uiteenlopende etnische groepen in Nederland is de volgende afbakening gehanteerd. Gezocht is naar wetenschappelijke Nederlandstalige of Engelstalige studies waarin is ingegaan op de opvoeding in gezinnen van uiteenlopende herkomst in Nederland en België, en waarover in boek- of artikelvorm is gepubliceerd in de afgelopen tien jaar (1998-2008). Naast afgeronde onderzoeken zijn lopende onderzoeken opgenomen, voor zover deze binnen de termijn waarin deze studie plaatsvond waren te achterhalen. Afstudeerscripties en publicaties in niet-wetenschappelijke tijdschriften zijn van het overzicht uitgesloten, op een enkele uitzondering na (bijvoorbeeld een met een prijs bekroonde scriptie die in boekvorm is uitgebracht). De onderzoeken dienden gegevens te bevatten over opvoeding in de bovengeschetste brede zin: opvattingen (o.a. opvoeddoelen), gedragingen (steun en controle; opvoeding met betrekking tot specifieke domeinen) van vaders en moeders en relatie tussen ouders en kinderen, ervaren opvoedproblemen en behoeften aan opvoedingsondersteuning en de relatie met formele of informele steunbronnen in de omgeving, waaronder de school. Bronnen voor informatie over de opvoeding kunnen zowel ouders als jongeren zijn. In de studies diende opvoeding in het gezin de afhankelijke variabele te zijn of, als dit niet het geval was, diende tenminste enige informatie over de opvoeding gegenereerd te zijn. Studies naar de ontwikkeling van jongeren, waarbij de opvoeding een 'black box' blijft en alleen naar distale gezinsvariabelen is gekeken (SES, etniciteit, culturele participatie van ouders) zijn buiten

beschouwing gelaten. Hetzelfde gold voor studies waarbij de invloed van een veelheid van variabelen is onderzocht, waaronder bijvoorbeeld de kwaliteit van de ouder-kind relatie als enig opvoeditem. Ook studies waarbij waarden van ouders en kinderen zijn vergeleken, zonder in te gaan op de vraag *hoe* de overdracht van waarden van de ene op de andere generatie zich voltrekt, zijn uitgesloten. Enkele studies waarin uitsluitend opvattingen van ouders centraal stonden zonder dat werd ingegaan op de wijze waarop deze doorwerkten in de opvoeding zijn wel opgenomen. Het ging daarbij om studies naar waarden of opvattingen van ouders over relevante ontwikkelingsdomeinen zoals onderwijs (bijvoorbeeld de relatie met de school), of om opvoedingsdoelen. Voorts hebben wij ons uitsluitend gericht op studies over *doorsnee* gezinnen. Dit betekent dat onderzoeken die zich richtten op kwetsbare groepen (bijv. gehandicapte kinderen, criminele jongeren, weggelopen meisjes) zijn uitgesloten van de review. Op deze studies wordt wel ingegaan in de paragrafen 5 en 6 van Deel II.

Om de studies te vinden is de volgende werkwijze gevolgd. Op grond van bovenstaande criteria voor in- en uitsluiting is een Nederlandstalige en Engelstalige lijst met steekwoorden samengesteld, waarmee door de informatiespecialist van het Verwey-Jonker Instituut een search is uitgevoerd in Picarta en ERIC. Daarnaast zijn publicaties gezocht via de website van het NJI en de Raad van Europa. Voorts zijn contactpersonen van de (potentieel) relevante lopende onderzoeksprogramma's in de inventarisatie van Hooghiemstra, Smets en Hartog (2009) per mail/telefoon benaderd om nadere informatie en suggesties, zowel om de lijst met te verwerken literatuur aan te vullen als om lopend onderzoek nader te kunnen omschrijven naar inhoud en methode. Tot slot zijn contacten van de onderzoekers benut om extra publicaties te vinden. De gevonden publicaties zijn op grond van titels en (waar aanwezig) samenvattingen of trefwoorden beoordeeld. De studies waarvan werd verwacht dat ze van belang waren voor het onderzoek zijn digitaal of in print opgevraagd. In totaal betrof het 95 studies. 44 daarvan vielen af doordat ze nauwelijks of niet ingingen op de gezinsopvoeding, bij nader inzien scripties betroffen, of van te weinig wetenschappelijke kwaliteit waren (bijvoorbeeld artikelen waarbij onvoldoende duidelijk was op welke bron uitspraken waren gebaseerd). Van de overgebleven 51 studies betroffen er 42 afgeronde onderzoeken en 9 lopende onderzoeken. De afgesloten onderzoeken zijn door vier onderzoekers volgens een vast format op hoofdlijnen samengevat, voor zover de resultaten betrekking hadden op de opvoeding. Daarbij is informatie opgenomen over het kader waarbinnen de studie is verricht, de financier, de onderzoeksgroep of -instelling, het jaar van dataverzameling, de probleem- of doelstelling, de aard en omvang van de onderzoekspopulatie en de gevolgde methode (kwalitatief/kwantitatief, onderzoeks- en analysemethode, wijze van selectie en representativiteit van de onderzoeksgroep). Ook de lopende onderzoeken zijn zoveel mogelijk via dit format verwerkt. Soms door onderzoekers zelf, soms op grond van verstrekte informatie door de bij de onderhavige review betrokken onderzoekers. Enkele lopende onderzoeken vielen af, doordat de benaderde onderzoekers ook na herhaalde benadering niet reageerden. De samenvattingen zijn opgenomen in bijlage II. Een korte samenvatting van de belangrijkste accenten is te vinden in deel III van deze studie.

Gebruik van de studies

In de lopende tekst wordt, behalve op de onderwerpen die centraal stonden in de search, aan een aantal extra thema's aandacht besteed. Zo is een paragraaf opgenomen over de relatie tussen opvoeding in en rond het gezin en *problematische* ontwikkeling van jongeren. Daarvoor is literatuur gebruikt die niet binnen de search viel. Ook in de paragrafen die wel onderwerp vormden van de search wordt op diverse plekken literatuur aangehaald die weliswaar niet is

opgenomen in de search (bijvoorbeeld te oud, niet specifiek ingaand op opvoeding, onderzoek over problematische of kwetsbare groepen) maar die wel belangrijke contextinformatie verschaft en daarmee het beeld over de gezinsopvoeding, gezien vanuit het cultureel-ecologische model, meer completeert. Voorts wordt in de lopende tekst deels verwezen naar bronnen die niet direct herkenbaar zijn als de samengevatte onderzoeken, maar er wel aan zijn gerelateerd of onderdeel vormen van in het overzicht opgenomen studies (bijvoorbeeld hoofdstukken met wisselende auteursnamen). NB: Desgewenst kunnen wij in de eindversie onderscheid aanbrengen tussen bronverwijzingen naar samengevatte/in de review opgenomen studies en overige studies.

Deel II Opvoeding in de migratiecontext: stand van zaken

Inleiding

In dit deel wordt de beschikbare kennis rond opvoeding in gezinnen van verschillende herkomst, die uit de search naar voren is gekomen, samengevat. De indeling van paragrafen sluit aan bij het kader, geschetst in deel I. Dit deel begint met een overzicht van opvoedingswaarden. Daarbij wordt ingegaan op de doelen van ouders in de opvoeding en de wijze waarop jongeren omgaan met verschillen tussen doelen thuis en in andere socialiserende contexten. In paragraaf 2 gaan we in op opvoedingspraktijken: controle, toezicht en steun. Daarbij gaat specifieke aandacht uit naar veranderingen die zich voordoen en de beleving van het opvoedgedrag door jongeren. Paragraaf 3 is gewijd aan verschillende domeinen: seksespecifieke opvoeding, opvoeding in relatie tot onderwijs, opvoeding in relatie tot de Nederlandse context en de religieuze opvoeding. In paragraaf 4 komt de rol van vaders ter sprake. Paragraaf 5 bespreekt opvoeding in relatie tot problematische ontwikkeling, een onderwerp dat buiten de search viel maar wel van belang is voor onderzoeks- en beleidsprogrammering. In paragraaf 6 staan de opvoedingsbeleving en behoeften aan en gebruik van steun door ouders centraal.

1 Opvoedingswaarden

Verschillen naar etnische afkomst blijken zich sterk te concentreren op een tweetal centrale opvoedingswaarden: autonomie en conformiteit. In diverse onderzoeken is aangetoond dat het belang van autonomie, ofwel zelfbepaling en zelfstandigheid, doorgaans meer wordt onderschreven door ouders afkomstig uit hooggeïndustrialiseerde westerse landen. Conformiteit, ofwel aanpassing aan de eisen die de omgeving stelt, is juist een doel dat in niet-westerse samenlevingen meer nadruk krijgt (Kagitçibasi 1997; Xiao 2000). In deze paragraaf bezien wij of en in welke mate ouders van niet-westerse afkomst in Nederland dit beeld weerspiegelen en hoe het jongeren uit deze groepen vergaat, voor wie naast het gezin ook andere socialisatiecontexten van belang zijn.

Conformiteit en autonomie

Traditioneel staat in veel landen van herkomst binnen het gezin het collectieve belang voorop, waarbij de verhoudingen tussen man en vrouw en oud en jong hiërarchisch zijn. Vooral de relatie van kinderen met vaders, die zowel binnen als buiten het gezin de autoriteit vertegenwoordigen, kan formeel zijn. Voor meisjes én jongens vormen gehoorzaamheid en respect voor ouderen centrale richtsnoeren. Onder leeftijdgenoten gelden evenwel andere maatstaven voor gedrag. Daarin krijgen zelfexpressie en assertiviteit doorgaans meer ruimte (b.v. Pels 1998a; Pels & De Haan 2003).

Deze patronen vinden wij terug in de beschrijvingen die migrantenouders van hun eigen jeugd geven. Of het nu om Antilliaanse, Chinese, Creools-Surinaamse, Marokkaanse of Turkse opvoeders gaat, of om recenter gekomen asielmigranten, steeds was voor hen als kind eerbied voor ouderen een sleutelwaarde, en werd sterk gehecht aan de bijhorende goede manieren. In de 'Nederlandse' omgangscultuur zijn deze volgens veel ouders zoekgeraakt. Al zijn er tussen en binnen groepen ook verschillen, na de migratie blijft conformiteit een relatief belangrijke waarde, óók onder jongeren (Distelbrink & Hooghiemstra 2005; Hermans 2002; Nijsten & Pels, 2000; Pels & De Haan 2003; Pels & De Gruijter 2005). Phalet en Schönplflug (2001) laten in onderzoek onder Marokkaanse en Turkse ouders en jongeren zien dat collectivistische waarden

sterker worden overgedragen op kinderen in gezinnen waar ouders meer hechten aan conformistische doelen zoals gehoorzaamheid. In Turkse gezinnen is de overdracht van collectivisme, via conformiteit als opvoeddoel, sterker dan in Marokkaanse gezinnen, hetgeen de auteurs verklaren uit de sterkere cohesie van de Turkse gemeenschap. De overdracht van collectivistische waarden is minder sterk als ouders meer aan autonomie hechten. Culturele continuïteit, en daarmee conformiteit en collectivisme, mogen hoog in het vaandel staan, toch voltrekt zich onder jongeren én ouders een proces van individualisering, zo is een belangrijke trend samen te vatten in het beschikbare onderzoek. Naarmate de tijd verstrijkt en jongere generaties gezinnen vormen zien wij de invulling van familiewaarden sterk veranderen. Absoluut en onvoorwaardelijk respect voor het gezag van ouderen zien we vrijwel alleen nog bij de pioniersgeneratie, de generatie die in de jaren 70 en 80 migreerde en gezinnen vormde. De meeste opvoeders eisen geen onderdanigheid meer en willen juist een opener en vertrouwelijker relatie met hun kinderen dan vroeger mogelijk was. Autonomie is als opvoedingswaarde duidelijk in opkomst. Naast generatie doet ook het stijgend opleidingsniveau er toe. Beide factoren verklaren echter niet alle etnische verschillen. Hoogopgeleide Turkse en Marokkaanse ouders blijven meer dan Surinaamse, Antilliaanse en autochtone ouders conformiteit benadrukken (Distelbrink & Hooghiemstra 2005), en hetzelfde lijkt op te gaan voor Chinezen (Nijsten en Pels 2000). Ook is het niet zo dat de ‘Nederlandse’ zeden en gewoonten klakkeloos worden gekopieerd. Terwijl autochtoon-Nederlandse ouders doorgaans sterk hechten aan onafhankelijkheid in denken en doen, associëren ouders van niet-westerse afkomst autonomie meer met zelfredzaamheid (voor zichzelf kunnen zorgen) en verantwoordelijkheid (voor eigen taken en verplichtingen, en voor anderen, bijvoorbeeld jongere broers en zusjes). Verantwoordelijkheid geldt als een voorwaarde voor zelfstandig functioneren buiten het gezin: om niet van het rechte pad te dwalen moeten kinderen weten ‘hoe het hoort’ in de als te gedogend beschouwde Nederlandse omgeving. Ouders van Creools-Surinaamse en Antilliaanse afkomst nemen een middenpositie in: zij hechten zowel aan onafhankelijkheid als verantwoordelijkheid (Nijsten & Pels *ibid.*; Kook & Vedder 1998).

Contextuele variatie in waarden

Elke adolescent moet leren laveren tussen uiteenlopende eisen en verwachtingen vanuit gezin, *peers* en andere kringen. Interessant is dat de waardenvoorkeuren van adolescenten sterk situatieafhankelijk blijken. Er is nog niet veel onderzoek beschikbaar dat waarden en/of gedrag van jongeren expliciet bestudeert in relatie tot de verschillende contexten waarin zij zich bewegen. Uitzonderingen vormen de onderzoeken van Phalet, Vanlotringen en Entzinger (2000) en Entzinger en Dourleijn (2008) onder jongeren van Marokkaanse en Turkse afkomst. ‘Alternatie’ blijkt een belangrijke strategie te vormen: de jongeren hechten meer aan het behoud van ‘traditionele’ waarden binnen de gezinscontext dan daarbuiten, waar zij naast cultuurbehoud ook aanpassing voorstaan. Het fenomeen van de dubbele loyaliteit is, ook blijkens de acculturatieliteratuur, eerder regel dan uitzondering. Deze dubbelstrategie blijkt gunstig uit te werken op de schoolprestaties en op aspecten van de psycho-sociale ontwikkeling. Jongeren die op één paard wedden en cultuurbehoud of juist aanpassing afwijzen ontwikkelen zich ongunstiger (Phalet & Hagendoorn 1996; Phalet & Andriessen 2003). Een zekere mate van contextuele variatie op het normatieve vlak kan dus functioneel zijn. Ook allochtone ouders beginnen dit in te zien. Zij leggen soms bewust verschillende maatstaven aan voor gedrag binnen en buiten het gezin. Binnen verwachten zij conformiteit, maar zij stimuleren hun kinderen om zich buiten mondig en assertief op te stellen omdat zij dit nodig

achten voor een succesvol functioneren in de Nederlandse maatschappij (Nijsten 1998; Pels 1998a; Nijsten 2000; zie ook Buitelaar, te verschijnen).

Er zijn echter ook grenzen aan de aan kinderen toegestane ruimte. Adaptatie terwille van de instrumentele integratie van kinderen staat veel minder ter discussie dan aanpassing in culturele zin. Zonder uitzondering laten de beschikbare opvoedingsonderzoeken zien dat allochtone ouders met elkaar een zeker misprijzen delen over de losheid van zeden en permissiviteit jegens kinderen in de Nederlandse samenleving (Distelbrink 1998; Distelbrink et al. 2005; Geense & Pels 1998; Geense 2005; Nijsten 1998; Pels 1998a, 2005; Pels & De Gruijter 2005; Pool, Geense & Lucassen 2005). Bij een deel van de ouders lijkt de culturele 'besmettingsangst' door te slaan in wantrouwen en antagonisme. Dit fenomeen is vooral in onderzoek onder Marokkanen waargenomen (zie bijvoorbeeld Van Gemert 1998; Hermans 2002; Pels 2003). Meer of minder bewust kan de boodschap aan hun kinderen zijn dat de Nederlandse samenleving minder respect waardig is dan de eigen kring.

Oosterwegel en Vollebergh (2006) hebben aangetoond dat er ook wat jongeren betreft grenzen zijn aan de mate van variabiliteit die zij kunnen verdragen. Zij vergeleken de waardenvoorkeuren van Marokkaanse, Turkse en autochtoon-Nederlands adolescenten in de context van gezin, school en *peergroup*. De variabiliteit in waarden bleek het grootst bij de Marokkaanse adolescenten. In de context van de school en vooral van de vriendengroep scoorde autonomie hoger en conformiteit lager dan in die van het gezin. Minstens zo belangwekkend is dat de mate van contextuele variabiliteit samenhangt met agressie: hoe groter het verschil in waarden tussen de contexten, des te hoger scoorden de jongeren op agressie. Van belang is verder het gegeven dat bij Marokkaanse jongeren niet alleen de waarden maar ook het gedrag naar situatie sterker uiteen lijkt te lopen. Zo rapporteren leerkrachten, blijkens het epidemiologische onderzoek van Stevens et al. (2003), in hun geval veel meer gedragsproblemen dan ouders, vergeleken met Turkse en autochtone groepen. Ook uit ander onderzoek blijkt dat Marokkaanse jongeren op school en onder *peers* relatief sterk geneigd zijn tot (over)assertiviteit (Jungbluth 1998; Pels 2002); volgens de laatste auteur laten zij zich thuis van een andere, rustiger, kant zien.

Een zekere mate van contextuele variatie op het normatieve vlak kan dus functioneel zijn, maar teveel is wellicht contraproductief. Daarbij is het misschien vooral de polarisatie tussen gemeenschap en samenleving die jongeren klem zet. Niet zozeer cultuurverschil per se maar het feit dat zij tussen twee vuren zitten maakt hen kwetsbaar (Pels 1991; Vollebergh 2002). Zie ook paragraaf 3.

2 Opvoedingspraktijken

Gedurende de laatste decennia heeft zich in economisch ontwikkelde landen als Nederland een enorme verandering voorgedaan in de ouder-kind relatie: van autoritair naar egalitair en van groepsgericht naar individualistisch, resulterend in een toegenomen kindgerichtheid en een grotere autonomie van jongeren. Over het algemeen voeden autochtone Nederlandse ouders tegenwoordig meer op in overleg met hun kinderen en minder door het uitoefenen van macht (b.v. Gerrits et al. 1996). Tegelijk zien wij een afname van de regulerende rol van personen in de sociale omgeving door middel van toezicht, controle en roddel. Het opvoedingspatroon, waarin steun en controle door overreding samengaan, heeft in de westerse wereld geleidelijk een normatieve status gekregen (Pels & Vedder 1998). In dezelfde tijd dat in Nederland de genoemde veranderingen hun beslag kregen kwam de migratiestroom, ook van vrouwen en

kinderen, in volle gang. Hoe geven zij hun opvoeding tegenwoordig vorm en welke ontwikkelingen zijn over generaties heen te zien?

Controle

In lijn met hun grotere waardering voor conformiteit wijken allochtone opvoeders gemiddeld genomen duidelijk van autochtone Nederlandse opvoeders af door een meer autoritaire controle van hun kinderen (Nijsten, 2000; Pels & De Gruijter, 2005; Wissink 2006). Maar tevens constateren deze auteurs dat het opvoedingsgedrag minder eenduidig is dan de doelen suggereren. Autoritatieve vormen van controle treden op naast het gebruik van machtsmiddelen, en in toenemende mate (zie ook Bouwmeester, Deković & Groenendaal 1998; Hermans 2002; Jonkers 2003; Lalmahomed 1999; Kook & Vedder 1998, Pool et al. 2005). Er is sprake van een tamelijk snelle overgang in dit opzicht. Daarbij komt dat de kinderen ook een zekere autonomie kennen omdat zij veel zelf moeten uitzoeken, bijvoorbeeld omtrent school, zoals in paragraaf 3 nader aan de orde komt.

Bij dit alles moet opgemerkt worden dat de diversiteit tussen en binnen groepen aanmerkelijk is. In alle etnische groepen treffen wij een categorie van zeer autoritaire en een van erg permissieve ouders aan met daartussen verschillende mengpatronen, een variëteit die overigens ook onder autochtone Nederlanders is waar te nemen. Hoewel grootschalig vergelijkend onderzoek ontbreekt, duidt het beschikbare onderzoek er op dat autochtone Nederlanders gemiddeld meer aan de autoritatieve pool zitten, Marokkaanse, Turkse, Afghaanse en Somalische ouders aan de autoritaire en ouders afkomstig van de Antillen, Suriname, Iran en Irak een tussenpositie innemen. Samengevat lijkt het verschil in controlegedrag tussen autochtone en allochtone groepen zich vooral te concentreren rond het méér voorkomen van autoritaire controle in allochtone gezinnen. Als het gaat om autoritatieve controle worden niet altijd verschillen gevonden in vergelijkend onderzoek (b.v. Driessen & Doesborgh 2003; Wissink 2006).

Hoewel er in allochtone gezinnen vaak wel enig verband is tussen controlevorm enerzijds en migratiegeneratie en opleidingsniveau anderzijds, geldt dat niet eenduidig en voor alle groepen even sterk (Nijsten 2000). Vermoedelijk hangt dit samen met de contextafhankelijkheid van gedrag (zie ook Jonker 2003). Zoals Nijsten (ibid.) en Stevens et al. (2006) laten zien speelt ook leeftijd van het kind een belangrijke rol: hoe ouder het kind hoe autoritatiever de ouder. Omdat de opvoeding binnenshuis vooral de taak is van moeders, zijn zij meestal de voortrekkers bij het ontwikkelen van opener gezinsverhoudingen. Zoals wij in paragraaf 4 beschrijven kan dit tot fricties met de vader leiden. Ook brengt de relatief snelle overgang naar meer autoritatieve patronen opvoedingsonzekerheid met zich mee.

Toezicht

De gegevens over het toezicht in allochtone gezinnen duiden er op dat de ouderlijke macht niet tot alle domeinen in het leven van de jongeren reikt. Vooral jongens kennen een relatief hoge mate van vrijheid onder leeftijdgenoten. Zij brengen minder tijd door in huis of in georganiseerde vrijetijdsactiviteiten buitenshuis dan Nederlandse leeftijdgenoten. Gemiddeld genomen oefenen hun ouders minder toezicht op hen uit dan Nederlandse ouders (Junger, Terlouw & Van der Heijden 1995; Stevens et al. 2006). Dit geldt vooral voor Marokkaanse jongens met ouders van de 'oude' eerste generatie. In gezinnen van de jongere generaties nemen ouders als opvoeders een meer centrale positie in.² Tegenover de meer egalitaire

² Dit hangt vermoedelijk ook samen met de gestage afname van het kindertal. Deze zien we vooral bij Marokkaanse en Turkse vrouwen, die in 1993 gemiddeld 3,8, respectievelijk 3 kinderen kregen en tien jaar later 3,3, respectievelijk 2,7 (Distelbrink & Hooghiemstra 2006).

verhoudingen die deze kleinere gezinnen van de jongere generaties kenmerkt staat een hogere mate van toezicht (Pels & De Haan 2003). Ouders worden zich bewuster van het feit dat hun zoons een grotere kans lopen op contact met marginaliserende peers, in de achterstandswijken van de grote steden waar de meeste gezinnen verblijven (Distelbrink & Pels 2002). Vooral ten aanzien van Marokkaanse gezinnen is deze verschuiving relevant en in beeld gebracht. Voor de jongere generaties onder hen vormt de dreiging van slechte invloeden uit de omgeving een van de drijfveren om hun zoons meer aan banden te leggen en het toezicht op hen te verhogen. Terwijl de oudere generatie sociale controle vanuit de informele kring ziet als een steun in de rug bij het toezicht op hun kinderen, wil de jongere generatie kinderen zelf actief begeleiden en volgen. Kinderen krijgen in dat geval vaak geleidelijk meer bewegingsruimte, onder voorwaarde dat zij er verantwoordelijk mee omgaan (Pels & De Haan *ibid.*). Volgens Pels (1998a, 2005) verandert ook de aard van het toezicht in Marokkaanse gezinnen. In de autoritaire opvoedingscontext is sprake van restricties van de bewegingsvrijheid en het letterlijk volgen van de gangen van het kind buitenshuis, terwijl het in de autoritatieve benadering gaat om toezicht op afstand, door uitwisseling van informatie. Wissink et al. (2006) spreken in dit verband van *disclosure*.

Steun

De mate van warmte van ouders en steun aan kinderen loopt tussen etnische groepen weinig uiteen (Pels & Nijsten 2000). Wel blijkt dat de aard van de steun kan verschillen. Bouwmeester et al. (1998) vinden minder responsieve steun bij Somalische ouders en ook Pels en Nijsten (*ibid.*) signaleren dat steun in een deel van de allochtone gezinnen minder persoonsgericht is en meer gericht is op het gezinscollectief. Bovendien lijkt de steun ook anders van aard, zo stellen zij. Gegevens over de manier waarop Turkse, Marokkaanse en Chinese ouders met hun kinderen communiceren duiden er sterk op dat ondersteuning, controle en 'preken' tegen kinderen meer vervlochten zijn dan theoretisch zou worden aangenomen.

Daarnaast is een open communicatie lang niet vanzelfsprekend. Vooral het onderwerp relaties en seksualiteit is veelal met schaamte omgeven, een fenomeen dat ook voor vluchtelinggezinnen wordt beschreven (Ketner 2008; Pool et al. 2005; Pels & De Gruijter 2005). Soms rekenen de ouders het geven van seksuele voorlichting niet tot hun taken, of zij beperken zich tot geboden en verboden. Creools-Surinaamse en Antilliaanse moeders vertonen meer openheid en tweerichtingsverkeer in de communicatie (Pels & Nijsten 2000; Kook & Vedder 1998). Bij de hoger opgeleide en jongere generaties in de andere groepen valt een ontwikkeling in dezelfde richting waar te nemen, al doet zich ook op dit punt nogal wat opvoedingsonzekerheid voor (zie hiervoor paragraaf 6).

In verschillende onderzoeken is consistent sprake van een positieve relatie tussen autoritaire controle en steun bij allochtone gezinnen, waar deze relatie afwezig of negatief is in autochtone gezinnen (Pels & Nijsten 2000; Wissink 2006). Een autoritaire opvoedingsstijl hoeft dus, tegen de heersende beeldvorming in, niet problematisch te zijn. Voorwaarde is wel dat er ook sprake is van steun, zoals geldt voor het doorsnee allochtone gezin. Risico's voor de ontwikkeling liggen in het ontbreken van steun in combinatie met harde autoritaire controle, zoals in paragraaf 5 nader wordt besproken.

Onderwijsondersteuning

Er is waarschijnlijk geen aspect van de opvoeding in allochtone gezinnen waaraan beleidsmatig zoveel aandacht is besteed als aan onderwijsondersteuning van kinderen. De laatste decennia is een groot aantal voorzieningen in het leven geroepen om de betrokkenheid van ouders bij

school te vergroten en hen te helpen met de voorbereiding en ondersteuning van hun kinderen in hun gang door het onderwijs.

Er kan inderdaad een aanzienlijke afstand bestaan tussen allochtone gezinnen, met name van de eerste generatie, en de school. Deze is deels te verklaren door de taalbarrière en onbekendheid met het onderwijs, ofwel met de eisen die deze in termen van houding, kennis en vaardigheden aan kinderen én ouders stelt. Laaggeschoolde ouders weten vaak niet wat van hen wordt verwacht als het gaat om betrokkenheid bij school. Op dit punt bestaat de nodige opvoedingsonzekerheid (Van der Hoek 1994; Distelbrink & Pels 2000). Laaggeschoolde ouders kunnen voorts opkijken tegen de autoriteit en deskundigheid van de leerkracht. Maar omgekeerd kunnen scholen sterk verschillen in hun benadering van ouders en de (culturele) sensitiviteit die ze daarbij aan de dag leggen (b.v. Veld 2002). Zoals ook later nog aan de orde komt zijn er duidelijke grenzen aan de toegankelijkheid van de school voor ouders en hun noden.

Uit observatie-onderzoek naar het voorleesgedrag van Turkse en Surinaamse vergeleken met autochtone ouders, komen verschillen in vroegschoolse instructiekwaliteit naar voren. Zo blijken allochtone ouders strikter vast te houden aan de tekst, leggen zij minder uit rond het verhaal, is hun instructie meer gericht op nazeggen of aanvullen van tekstdelen en brengen ze de tekst minder dan autochtone ouders in verband met de leefwereld van kinderen. Met name Surinaamse ouders in dit onderzoek zijn gemiddeld minder responsief (Bus, Leseman & Keultjes 2000). Het minder responsieve instructieklimaat blijkt samen te hangen met meer traditionele opvattingen over opvoeding, waarbij ruimte voor autonomie en exploratie van kinderen minder vanzelfsprekend zijn (Leseman et al. 2005).

Onderwijssteuning krijgt in veel allochtone gezinnen vooral vorm door nadruk op presteren, zoals Distelbrink en Pels (2000) beschrijven. Prestatiedoelen en verwachtingen ten aanzien van de onderwijsloopbaan van kinderen zijn in veel allochtone gezinnen hoog (Bouwmeester et al. 1998; Coenen 2001; Nijsten & Pels 2000; Van Niekerk 2000; Pels & de Gruijter 2005; Van der Veen 2001). Ondersteuning richt zich vaak eenzijdig op controle op het huiswerk en hameren op hard werken (Distelbrink & Pels *ibid.*; Hermans 2002).

Kennis van het schoolsysteem schiet bij veel allochtone ouders tekort. Niet alleen om hun kinderen goed te kunnen ondersteunen bij huiswerk, maar ook bij het maken van schoolkeuzen of het opbouwen van een gelijkwaardige relatie met school (zie ook Van der Zwaard 1999). Ouders weten soms nauwelijks welk schooltype hun kind precies bezoekt (Pool et al. 2005). Wel krijgen kinderen vaak steun uit de familiekring, vooral van oudere broertjes of zusjes (Crul 2000; Coenen 2001; Distelbrink & Pels *ibid.*). Ook docenten kunnen een belangrijke steunbron vormen voor jongeren (Vedder, Boekaerts & Seegers 2005).

Onderzoek onder jongeren, dat zich het meest heeft gericht op de Turkse en Marokkaanse groepering, bevestigt het beeld uit het gezinsonderzoek in grote lijnen. Enerzijds melden jongeren weinig instructieve ondersteuning van ouders (Vedder et al. *ibid.*) en naarmate zij meer succes hebben in het onderwijs een minder goede band (Van der Veen 2001). De afstand die een hogere opleiding teweegbrengt ten opzichte van het milieu van herkomst lijkt daarbij verklarend (*ibid.*). Tegelijkertijd blijken jongeren zich wel emotioneel ondersteund te voelen door ouders bij de schoolloopbaan (L2, Crul en Hering; Van der Veen *ibid.*).

Hoewel de relatie met school in veel gevallen niet zonder problemen is en zich de nodige communicatieproblemen voordoen (Distelbrink & Pels *ibid.*; Smit, Driessen & Doesborgh 2003; Veen 1999), hebben ouders wel veel verwachtingen van school. Leerkrachten blijken voor ouders een belangrijke (potentiële) steunbron bij de opvoeding (Pels & Distelbrink 2000), meer dan voor autochtone ouders. Tegelijkertijd bestaat er echter onvrede bij veel ouders over de wijze waarop op school wordt opgevoed. Ouders hebben niet altijd het gevoel dat er naar hen

wordt geluisterd als het hierom gaat (Distelbrink 1998; Pels 1998a; Smit et al. *ibid.*; Pool et al. *ibid.*).

Veranderingen over generaties heen

Het is interessant om na te gaan welke veranderingen zich in opvoedingspraktijken voordoen tussen opeenvolgende migratiegeneraties. Er is weinig onderzoek dat hier zicht op biedt, laat staan dat gegevens over de opvoeding in de landen van herkomst in de beschouwing betreft. De overzichtsstudie van Pels en De Haan (2003) over socialisatie in Marokko en onder Marokkaanse migranten en hun nazaten in Nederland vormt de uitzondering op deze regel. De auteurs laten zien dat opvoedingspraktijken in Marokko nog veelal 'situationeel' zijn, dat wil zeggen dat kinderen leren door observatie en imitatie van goede voorbeelden van anderen. Na de migratie wordt de opvoeding in Nederland geleidelijk bewuster ter hand genomen. Mede door de vele nieuwe vragen die 'opvoeden in Nederland' meebrengen, gaan vooral de jongere en meer geschoolde ouders meer reflecteren op hun rol als opvoeders.

De jongere generatie is zich ook meer bewust van het belang van ouderlijke steun bij het voorbereiden op en begeleiden van hun kinderen in het onderwijs, waar de oudere generatie nogal eens afstand en wantrouwen ten aanzien van school aan de dag legde. Hogeropgeleide ouders en de jongere generatie vertonen meer ontwikkelingsstimulerend en onderwijsondersteunend gedrag, zo laten ook Distelbrink & Pels (2000) zien voor meerdere groepen. De houding jegens het onderwijs getuigt de laatste jaren ook van een steeds grotere betrokkenheid. Dit geldt overigens eveneens voor ouders van de 'pioniersgeneratie' (de oude eerste generatie), die door teleurstellende ervaringen met de oudste kinderen hun aanpak veranderen. Opgroeïende kinderen zetten moeders met weinig opleiding aan tot het leren van het Nederlands, het nemen van de drempel naar school en grotere aandacht voor het onderwijs van de jongere kinderen. Al met al tekent zich in toenemende mate een meer kritische en zelfbewuste houding ten aanzien van het onderwijs af, vooral bij ouders die in Nederland opgroeiden en meer onderwijs genoten (zie ook Van der Zwaard 1999, 2006).

In Marokko wordt de socialiserende rol van oudere zussen/broers en leeftijdgenoten expliciet erkend en geldt de *peer group* als een 'apart', meer tolerant, opvoedingsdomein. In Nederland gaan ouders zich meer bemoeien met alle domeinen van de opvoeding. Het feit dat de sociale controle vanuit het informele netwerk aan belang heeft ingeboet speelt hierbij een rol, evenals het feit dat ouders in de Nederlandse context minder geneigd zijn de opvoeding toe te vertrouwen aan de sociale omgeving. Stevens et al. (2006) laten zien dat ook oriëntatie op Nederland samenhangt met een nauwere betrokkenheid bij de opvoeding: de mate van acculturatie van ouders hangt positief samen met de mate van toezicht, affectie én straf. Acculturatie brengt dus meer ouderlijke interventie mee. Bouw en Karsten (2004) signaleren dat ouders van de jongere generatie de vrije tijd van hun kinderen meer gaan invullen met educatieve bezigheden (zie ook Pels 2005; Van der Zwaard 2006). Hoewel leeftijdgenoten nog een relatief grote rol spelen in vergelijking met Nederlandse gezinnen, trekken ouders het initiatief dus langzamerhand meer naar zich toe. Net als in het land van herkomst blijven ook in de migratiesituatie op deze punten wel belangrijke verschillen naar sekse bestaan. Hierop gaan wij in paragraaf 3 verder in.

Jongeren over hun opvoeding

Uit de overzichtsstudie van Pels en Nijsten (2000) over de opvoeding in Chinese, Creools-Surinaamse, Marokkaanse en Turkse gezinnen blijkt dat jongeren in het algemeen een positief beeld hebben van de opvoeding in het gezin. Zij zijn echter niet zonder kritiek. Als jongeren veranderingen willen, bestaan die uit meer bewegingsvrijheid en meer (openheid in de)

communicatie. Dat de communicatie met ouders zich kenmerkt door eenrichtingsverkeer en preken, eerder dan door responsiviteit is een veelgehoord geluid. Ook volgens de Marokkaanse en Turkse jongeren in het onderzoek van Wissink (2006) zijn hun ouders minder responsief. De auteurs vermoeden dat het gemiddeld hoge kindertal in hun gezinnen hierbij een rol speelt (zie ook Pels, De Gruijter & Lahri 2008 over moslimjongeren en hun ondersteuningsbehoeften). De Chinese jongeren in Pels en Nijsten (ibid.) ervaren de meeste barrières in de communicatie met hun ouders en kunnen het minste op hun steun terugvallen. Opmerkelijk genoeg vertoont de situatie van deze jongeren nog de meeste kenmerken van een generatiekloof. Wellicht staat dit in verband met de grote werkdruk en het sterke prestatie-ethos in Chinese kring, waardoor de jongeren thuis meer pressie dan steun ervaren. Verder concluderen Pels en Nijsten (ibid.) dat ouders voor de allochtone jongeren naar verhouding minder van belang zijn als bron van steun dan geldt voor autochtone jongeren.

Het beeld van overall tevredenheid over de relatie met ouders zien we terug in het onderzoek van Wissink (ibid.), waarin Marokkaans- en Turks-Nederlandse jongeren hun ouders even hoog waarderen als autochtone Nederlanders op zaken als warmte, uitleg en respect voor hun autonomie. De laatste twee bevindingen lijken in tegenspraak met de communicatiebarrières en beperkingen die jongeren in veel onderzoek rapporteren. Maar daar staat tegenover dat de allochtone jongeren in het onderzoek van Wissink hun ouders wel minder responsief en meer strikt en autoritair vinden.

Het onderzoek van De Bruijn en Deković (2004) onder Creoolse jongeren in Suriname en Nederland met autochtoon-Nederlandse jongeren laat geen onderscheid in ervaren steun zien tussen de drie groepen. Autochtoon-Nederlandse jongeren rapporteren de meeste monitoring door ouders, jongeren in Suriname worden het meest gestraft. Creoolse jongeren in Nederland nemen een tussenpositie in.

Een factor die wellicht de waardering van jongeren voor hun ouders beïnvloedt is het familiecollectivisme. Dat draagt ertoe bij dat jongeren doorgaans veel respect hebben voor hun ouders, waardoor zij geneigd zijn tot 'rekening houden met' en vermijden van conflicten (zie b.v. Pels & De Gruijter 2006). De wijze waarop moslimjongeren praten over hun religieuze opvoeding is een tekenend voorbeeld. Zij nemen enerzijds vaak afstand van de kennis en competenties van hun ouders op dit punt (zie paragraaf 3), maar voeren vrijwel zonder uitzondering verzachtende omstandigheden aan of waarderende woorden voor wat hun opvoeding wel heeft gebracht (De Koning 2008; Pels et al. 2008). Dergelijke strategieën zien we ook bij de jonge vrouwen in het onderzoek van Bouw et al. (2003). Zij uiten bijvoorbeeld veel begrip voor het sturende optreden van hun ouders, ook al hebben ze moeite met de beperkte ruimte om een eigen partner te zoeken. Ook het onderzoek van Ketner (2008) getuigt van de balanceerkunst van (Marokkaanse) jongeren. Ondanks de spanningen die hun beperkte onderhandelingsruimte meebrengt is de band met de ouders volgens de meeste jongeren goed. Om zowel de ouders te respecteren als hun gang te kunnen gaan zonder dat dit leidt tot conflicten hanteren de jongeren twee strategieën: dingen verzwijgen en - in mindere mate - onderhandelen.³ Meisjes onderhandelen meer dan jongens en hogeropgeleiden meer dan lageropgeleiden. Soms lijkt er een stilzwijgende afspraak te zijn tussen ouder en kind: zolang de ouders iets niet weten kunnen zij er ook niet door in verlegenheid raken.

³ De jonge moeders in Pels en De Gruijter (2006) pasten in hun jeugd dezelfde strategieën toe, naast acceptatie en verzet.

3 Specifieke thema's

Nu de grote lijnen zijn geschetst van de waarden waarnaar ouders opvoeden en van hun feitelijke opvoedingsgedrag, richten wij de blik op enkele specifieke thema's die ook in het publieke debat over integratie sterk in de belangstelling staan. Achtereenvolgens gaat het om seksespecifieke opvoeding, opvoeding in de context van polarisatie en religieuze opvoeding.

Seksespecifieke opvoeding

In de herkomstlanden van veel in Nederland woonachtige migranten verschilt de opvoeding van meisjes gemiddeld aanzienlijk van die van jongens. Meisjes hebben meer taken, onderwijsaspiraties zijn voor dochters soms minder hoog in verband met de dominantie van huwelijk en moederschap in hun toekomstperspectief, en meisjes hebben op grond van eerbaarheidsprincipes veel minder bewegingsvrijheid dan jongens. Ongelijkheid in de posities, rollen en taken van mannen en vrouwen vormen een belangrijke achtergrond bij dit soort verschillen (b.v. Pels & de Haan 2003).

Hoewel de migratie naar Nederland deels veranderingen met zich brengt in man-vrouw verhoudingen en daarmee ook in sekse-specificiteit in de opvoeding, blijven allochtone ouders naar verhouding meer verschil maken in de opvoeding van jongens en meisjes. Daarbij bestaat er overigens veel verschil tussen herkomstgroeperingen. In Turkse, Marokkaanse en islamitische vluchtelinggezinnen hebben meisjes meer taken in huis en bestaan voor hen doorgaans restricties in de bewegingsvrijheid vanaf de puberteit (Bouwmeester et al. 2003; Hermans 2002; Nijsten 1998; Pels 1998a, 2005; Pels & de Gruijter 2005). Opvattingen over eerbaarheid spelen daarbij op de achtergrond mee. Wel doen zich op al deze punten veranderingen voor. Met name in de beginjaren na de eerste migratiegolf werd de bewegingsvrijheid van meisjes na de puberteit vaak sterk beperkt; soms kwam het zelfs tot algeheel verzuim van school (Van der Hoek 1994). Tegenwoordig onderschrijft het overgrote merendeel van de allochtone ouders, ook de islamitische ouders, het belang van onderwijs voor hun dochters. Dit blijkt niet alleen uit gegevens over de gezinsopvoeding (Van den Berg 2007; Bouw et al. 2003; Hermans *ibid.*; Pels & Nijsten 2000), maar ook uit het stijgende gemiddelde opleidingsniveau van meisjes (Turkenburg & Gijsberts 2006).

Hoewel de taaklast voor meisjes bij jongere generaties afneemt, blijft met name in islamitische gezinnen voorbereiding op het moederschap een belangrijk element in de opvoeding. Het huwelijk en het moederschap blijven als toekomstdoelen onomstreden en kunnen met het zorgethos de realisatie van onderwijsaspiraties soms doorkruisen (Bouw et al. *ibid.*; Jonkers 2003; Pels 1998a; Pels & De Gruijter 2006; Van der Zwaard 1999). Voorts kan de druk op meisjes in deze gezinnen om hun eerbaarheid te bewaken groot zijn. Meisjes die zich aan de gedragscodes houden kunnen het vertrouwen van hun ouders winnen en voor zichzelf hiermee meer vrijheid creëren (Van der Hoek *ibid.*). Zoals al opgemerkt laat Ketner (2008) zien dat meisjes meer onderhandelen dan jongens. De islam kan daarbij een bondgenoot zijn; een deel van de jonge moslima's haalt moderne interpretaties van het geloof aan in hun streven naar meer autonomie en bewegingsruimte (b.v. Pels & De Gruijter *ibid.*). In veel gezinnen komen ouders en meisjes er samen uit. In een deel van de gezinnen kan de druk om zich te conformeren te groot zijn, en zelfs uitmonden in gedwongen uithuwelijking of eengerelateerd geweld (Bakker & Aydogan 2006). In groepen waarin de druk vanuit gezin en gemeenschap relatief groot is zoeken meisjes soms de oplossing in weglopen van huis, met alle kosten van sociale isolatie van dien (Brouwer 1997). Vaker komt het voor dat de problemen psychologische klachten tot gevolg hebben. Zie verder paragraaf 5.

Hoewel op meisjes in de bovengenoemde groeperingen enerzijds meer druk ligt, en zij meer restricties ervaren dan jongens, is de band die zij rapporteren met hun ouders, met name hun moeder, vaak goed (Pels en Nijsten 2000). Jongens staan er in bepaalde opzichten meer alleen voor, zo komt onder meer uit onderzoek onder Marokkaanse gezinnen naar voren: minder dan meisjes kunnen zij op hun ouders terugvallen voor steun, waardoor ze, zeker vanaf de puberteit, meer dan hun zussen op leeftijdgenoten zijn aangewezen (De Jong 2007; Ketner 2008; Pels 1998a, 2005; Stevens et al. 2004).

Onderzoek onder Creools-Surinaamse en Antilliaanse gezinnen en jongeren laat een heel ander beeld zien dan het bovengeschetste. Hoewel ook in deze gezinnen verschillen bestaan in bewegingsvrijheid tussen jongens en meisjes, is het sekseonderscheid minder scherp. Ook de doelen die ouders ermee beogen zijn anders. Anders dan seksuele activiteit uitstellen tot na het huwelijk, staat het voorkómen van te los seksueel gedrag en van moederschap op jonge leeftijd er centraal. Zowel tienermoederschap als alleenstaand moederschap komen in deze groeperingen veel voor (Distelbrink & Hooghiemstra 2005, Distelbrink & Pels, te verschijnen). Mede in verband hiermee wordt in de opvoeding van dochters het belang van financiële en emotionele onafhankelijkheid benadrukt (Distelbrink 1998, 2000; Distelbrink & Pels *ibid*). Overigens is in de opvoeding sprake van enige ambivalentie; op meisjes wordt meer gelet en meer ingeprikt dan op jongens (zie ook Distelbrink 2005), bij jongens wordt 'los' gedrag deels zelfs impliciet of meer expliciet goedgekeurd (Distelbrink 2000).

De minste sekseverschillen in de opvoeding komen naar voren uit onderzoek onder Chinese gezinnen. Zowel voor jongens als meisjes geldt in deze gezinnen een grote druk om goed te presteren in het onderwijs en een hoge taaklast, mede in verband met de grote verbondenheid van deze groepering met de horeca (Geense & Pels 1998; Geense 2005).

Opvoeding tussen twee vuren

Dat het 'opgroeien tussen twee culturen' de belangrijkste opgave is voor allochtone jongeren is gemeengoed in het publieke discours, maar in wetenschappelijke kring als hypothese inmiddels minder courant. Zoals we ook in paragraaf 1 zagen, zijn jongeren in principe in staat te schakelen en meervoudige (culturele) identiteiten te ontwikkelen. Onderzoek van de laatste jaren verlegt de aandacht steeds meer van cultuurverschil per se naar de omgang daarmee en attitudes daaromtrent. De Koning (2008) wijst er bijvoorbeeld recent op dat moslimjongeren voortdurend moeten schipperen tussen hun verschillende loyaliteiten: de islam, hun ouders, de samenleving. Maar de problemen voor hen ontstaan niet als gevolg hiervan, maar als gevolg van het feit dat loyaliteiten verabsoluteerd worden en dat zij steeds weer worden gedwongen om te kiezen. Met andere woorden: niet de ambivalentie is het probleem, maar het feit dat die ambivalentie door de omgeving niet wordt geaccepteerd. Pels (1991) toonde in ouder onderzoek onder Marokkaanse kleuters uit eerste generatie gezinnen al aan dat kinderen flexibel genoeg zijn om de overgang tussen gezin en school te verwerken, mits de volwassenen elkaars wereld over en weer niet zwart maken: niet zozeer leven tussen twee culturen is het probleem, maar leven tussen twee vuren.

Aan de ene kant is sprake van een negatieve bejegening vanuit de wijdere omgeving. Deze kan de opvoedingstaak van ouders aanzienlijk verzwaren. In veel onderzoeken maken ouders melding van discriminatie en pesten van hun kinderen (Geense & Pels 1998; Geense 2005; Nijsten 1998; Distelbrink 1998, 2005; Pels 1998a, 2005; Pels & De Gruijter 2005; Pool et al. 2005). Op school zijn Marokkaanse mét Turkse leerlingen relatief vaak slachtoffer van pesterij en uitsluiting door medeleerlingen (Verkuyten & Thijs 2002). Met name in Marokkaanse kring vormt stigmatisering een gevoelige kwestie. De door Pels (2005) onderzochte vaders melden dat het stigma 'Marokkaan' of 'moslim' (zie Harchaoui & Huinder 2003) ertoe leidt dat

kinderen de neiging krijgen zich terug te trekken in hun Marokkaanse identiteit om zich te pantseren tegen krenkingen vanuit de omgeving. Ouders zelf kunnen ontmoedigd worden tot investeren als opvoeder in Nederland (zie ook Pels 2003). Stevens et al. (2005a,b) hebben verband vastgesteld tussen ervaren discriminatie en emotionele en gedragsproblematiek bij Marokkaanse jongeren.

Maar er is ook een andere kant. Vrijwel elk onderzoek naar de opvoeding in allochtone gezinnen concludeert dat ouders - ongeacht hun afkomst, opleidingsniveau of generatie - Nederland niet in alle opzichten als positief cultureel referentiekader zien. Vooral de gepercipieerde losheid van omgang tussen de seksen en generaties moet het ontgelden. Ouders ambiëren doorgaans een opener verhouding met hun kinderen dan in hun eigen jeugd was toegestaan, maar zien de Nederlandse omgangscultuur niet als gewenst eindstation. Bij een deel van de ouders - met name van de eerste generatie - kan dit aanleiding geven tot een zeker wantrouwen jegens de Nederlandse samenleving, in het bijzonder de school als eerste institutie met een socialiserende functie buiten het gezin (Geense & Pels *ibid.*; Geense *ibid.*; Hermans 2002; Nijsten *ibid.*; Distelbrink 1998, 2005; Pels 1991, 1998a, 2005; Pool et al. *ibid.*). In een recent onderzoek onder moslimjongeren van Marokkaanse en Turkse afkomst brachten vooral Marokkaanse jongeren ter sprake dat hun ouders hun integratie hebben belemmerd door hen bang te maken voor een door de overheid afgedwongen terugkeer of door negatieve uitlatingen over de westerse samenleving of politiek (Pels et al. 2008).

Over de mate, aard en werking van anti-integratieve invloeden van ouders op hun kinderen is nog weinig bekend. Ook onder gezinnen van de jongere generatie (Marokkanen) wordt soms een gelijktijdige toename van orthodoxie en anti-westerse sentimenten waargenomen (Pels, De Gruijter & Middelkoop te verschijnen).

Anderzijds laat Buitelaar (te verschijnen) zien dat ook van leeftijdgenoten anti-integratieve invloeden uit kunnen gaan. Een aantal van de door haar onderzochte Marokkaanse vrouwen van de tweede generatie viert pakjesavond of haalt een kerstboom in huis. En terwijl zij zelf vroeger enorm hun best deden om aansluiting te vinden bij Nederlandse kinderen, gaan hun kinderen op school voornamelijk met moslimkinderen om en komen zij tot hun ontsteltenis thuis met verhalen over 'die Nederlanders' en 'wij moslims'. Niet alleen de opvoeding, maar ook *peer pressure* is een factor van belang bij de identiteitsontwikkeling van kinderen en polarisatie, zo concludeert de auteur.

Religieuze opvoeding

Veel allochtone ouders zijn gelovig en religie geldt voor een deel als leidraad of houvast in de opvoeding, niet alleen onder moslimouders maar ook in Caribische gezinnen (bijv. Distelbrink 1998, Kook en Vedder 1998). Religie is het evenwel het meest vervlochten met de opvoeding en de religieuze opvoeding het meest een punt van aandacht en zorg voor ouders in islamitische gezinnen. Niet verrassend is dan ook dat het onderwerp met name in deze gezinnen uitgebreid is onderzocht. Uit opvoedingsonderzoeken onder Marokkaanse gezinnen valt op te maken dat ouders 'opvoeding in de islam in Nederland' de laatste jaren steeds meer problematiseren (Pels 1991, 1998a, 2005). Terwijl ouders voorheen eerder in culturele of normatieve termen over de opvoeding van hun kinderen spraken, vormt opvoeden als moslim in de context van migratie in toenemende mate een onderwerp van bewuste reflectie. Menig ouder, ook van Turkse afkomst en uit vluchtelingengezinnen (Nijsten 1998; Pels & De Gruijter 2005), ervaart echter onzekerheid en onkunde bij de opvoeding op dit punt, met als bijkomend knelpunt dat het hen vaak aan adequate hulpbronnen ontbreekt, in de vorm van op hun behoeften toegesneden informatie en van (in)formele sociale steun. Ouders hebben vaak geen antwoord op de 'waarom'-vragen van hun kinderen, mede gezien de 'verarming' van

religieuze kennis door de migratie naar een omgeving waarin de religie niet is ingebed (De Koning 2008).

De mate van orthodoxie onder Turkse en vooral Marokkaanse jongeren is de afgelopen jaren toegenomen (Entzinger & Dourleijn 2008). De opvoedingsverlegenheid van ouders kan groot zijn als hun kinderen plots orthodoxer blijken dan zijzelf. Een belangrijke vraag is hoe processen verlopen van verwijdering van het gezin, waarbij jongeren meer en meer onder invloed raken van radicaliserende leeftijdgenoten. Hoe gaan ouders hiermee om, wat voor ondersteuning hebben ze daarbij nodig?

Onderzoeken onder jongeren van Marokkaanse afkomst lijken het beeld van opvoedingsverlegenheid te bevestigen. Uit kleinschalig onderzoek onder Marokkaanse jongeren van Demant (2005) blijkt ambivalentie over de steun van ouders: de jongeren willen hen veelal niet afvallen, maar lijken hun steun toch vaak niet als adequaat te ervaren. Recent onderzoek van De Koning (2008) en Pels et al. (2008) bevestigt dit: ouders verdienen respect, maar kunnen hun kinderen vaak niet adequaat helpen om de religieuze traditie aan te passen aan de eisen en verwachtingen waaraan zij in de huidige tijd en omstandigheden moeten voldoen. Uit laatstgenoemd onderzoek en dat van Ketner (2008) valt op te maken dat (autoritaire) communicatiepatronen een hindernis kunnen vormen: enerzijds ervaren jongeren eenrichtingsverkeer en een taboe op 'waarom'-vragen, anderzijds zijn zij wegens het voor hun ouders vereiste respect ook minder geneigd om met hen in gesprek en onderhandeling te gaan.

Ook Buitelaar (te verschijnen) legt in haar onderzoek onder hoogopgeleide Marokkaanse vrouwen van de tweede generatie een verband met (autoritaire dan wel autoritatieve) opvoedingsstijlen. Dwang versus vrije keuze in de opvoeding speelt een cruciale rol in hoe de onderzochte nakomelingen van moslimmigranten zich verhouden tot de religieuze stijl van hun ouders. Uit de levensverhalen van de vrouwen blijkt dat een meer open houding van de ouders leidt tot meer continuïteit met hun religieuze tradities. Ook lijkt deze de ontwikkeling van een 'polder-islam' te bespoedigen: een islambeleving die in overeenstemming is met de overlegcultuur in de Nederlandse samenleving. De onderzoeken van Pels (1998a, 2005) en Hermans (2002) onder Marokkaanse ouders laten eveneens zien dat hoger opgeleiden minder moeite hebben leven volgens het geloof te rijmen met participatie in de samenleving.

Opvoeding en onderwijs in de moskee

Ouders in de voornoemde onderzoeken van Pels wijzen op allerlei voorzieningen die ontstaan zijn om kinderen in de religie in te wijden, zoals het particuliere onderwijs in de Koran- en arabische taal. Dit onderwijs lijkt de opvoedingsverlegenheid voor een deel te verlichten en vormt een belangrijke bondgenoot bij het opvoeden in Nederland. Hoewel exacte gegevens ontbreken, kan uit verschillende onderzoeken worden opgemaakt dat een meerderheid van kinderen van moslimouders een of andere vorm van eigen onderwijs bezoekt (Bouwmeester et al. 1998; Nijsten 1998; Pels 1991, 1998a, 2005; Pels & De Gruijter 2005). Het betreffende onderwijs voorziet voor veel ouders in een lacune omdat zij hun sociale en morele waarden onvoldoende gereflecteerd zien in dominante wijzen van opvoeden in Nederland. Zij hechten er aan hun kinderen expliciete tegeninformatie te verschaffen, mede omdat het Nederlandse onderwijs niet voorziet in cultuuroverdracht in deze zin. Sommigen zien daar eerder een bedreiging in vanwege de informele interactiestijl van leerkrachten en de meer of minder expliciete boodschappen van persoonlijke vrijheid die zij de kinderen meegeven.

In recent onderzoek naar de pedagogische stand van zaken binnen drie moskeeën in Rotterdam, constateren Pels, Dogan en El Madkouri (2006) en Pels, Lahri en El Madkouri (2006a,b) dat het hoofddoel van de lessen is de eigen (religieuze) identiteit bij kinderen te vormen en versterken, en daarmee de banden met het land van herkomst en de etnische gemeenschap. De

gedachte is dat kinderen vanuit deze wortels hun weg kunnen vinden in de omringende samenleving. Het slaan van een brug naar de samenleving vormt een secundair doel. Alle drie de moskeeën zien in het bijbrengen van respect en fatsoen de belangrijkste weg naar dit doel, een opvatting over *bridging* waarmee de moskeeën overigens niet alleen staan (zie Driessen, Van der Werf & Boulal 2004). In één moskee werd een meer defensief standpunt gehuldigd: gewapend met kennis van de islam moeten de kinderen leren zich weerbaar op te stellen in de bredere samenleving, die als onwetend of zelfs islamvijandig wordt gezien. In feite, zo luidt de conclusie, staat de pedagogiek als het gaat om overbrugging van de afstand tussen de verschillende werelden waarin de kinderen leven nog in de kinderschoenen. Hoe gaan de (meest vrijwillige) leerkrachten om met cultuurverschillen, interetnisch conflict, beeldvorming over en weer en vooral met de plaatsbepaling van opgroeiende kinderen als 'moslim in Nederland'? Het is nog lang niet zover dat een antwoord op deze vragen kan worden geformuleerd. Dit gaat overigens ook op voor het regulier onderwijs, waar 'intercultureel onderwijs' - ondanks de wettelijke verplichting daartoe - een stiefkind is gebleven (Ledoux et al. 2000).

Zorg om de pedagogische kwaliteit van de moskeelessen, vooral de harde en fysieke disciplinerende waarvan sprake kan zijn, vormde de aanleiding voor de onderzoeken 'Pedagogiek in de moskee'. In dit onderwijs ligt het accent veelal op de overdracht van kennis als product en niet op kennisconstructie, zoals in toenemende mate voor het reguliere onderwijs geldt. De verschillen in leerstof en (meer autoritaire) methoden kunnen consequenties hebben voor de (sociale) integratie van kinderen in het reguliere onderwijs. Wat betreft de onderzochte moskeeën concluderen de onderzoekers dat eenrichtingsverkeer in de kennisoverdracht domineert, maar dat de aanpak kindvriendelijk is en zich niet (meer) kenmerkt door toepassing van harde machtsmiddelen. De onderzoeken bevatten aanwijzingen dat ouders van de jongere generatie in toenemende mate ook pedagogische vernieuwing in deze zin eisen. Ouders die niet voor dergelijk onderwijs kiezen doen dat eveneens vaak uit zorg om de pedagogische kwaliteit, zo laat bijvoorbeeld Buitelaar (te verschijnen) zien op grond van onderzoek onder hoogopgeleide Marokkaanse vrouwen van de tweede generatie: enkelen laten hun kinderen koranlessen volgen, maar de meesten hebben geen goede herinneringen aan het pedagogische klimaat in de moskee en vertellen liever zelf over het geloof en de betekenis van rituele voorschriften.

4 Taakverdeling tussen moeders en vaders

Een overzicht van de beschikbare gegevens uit het bestaande gezinsonderzoek van Distelbrink, Geense en Pels (2005a) leidt tot de conclusie dat de inbreng van allochtone vaders in de opvoeding over het geheel genomen minder groot is dan die van autochtone vaders. Onderzoek onder moeders laat zien dat zij in de dagelijkse praktijk het leeuwendeel van de opvoeding en verzorging van de kinderen op zich nemen. Dit geldt met name voor de lager geschoolden onder hen. De vaderlijke inbreng spitst zich van oudsher vooral toe op gezinsexterne taken, zoals het kostwinnerschap en de vertegenwoordiging van het gezin buitenshuis. Daarnaast worden migrantenvaders veelal geacht bij te dragen aan de morele opvoeding, de correctie, het monitoren van kinderen en aan de socialisatie van opgroeiende zonen. Zeker laagopgeleiden ervaren deze taakverdeling niet per definitie als problematisch, waarbij achterliggende opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid een rol spelen. Veel moeders tonen zich dan ook in grote lijnen tevreden over de huidige taakverdeling. Niettemin sluimert er ook onvrede, met name over de als gebrekkig ervaren emotionele ondersteuning aan en betrokkenheid bij de kinderen die moeders bij hun partners waarnemen.

Indien de vader niet langer deel uitmaakt van het gezin geldt deze onvrede meer expliciet (Distelbrink 1998, 2000; Eldering & Borm 1996a, 1996b; Pels 1998b). Al met al wenst een deel van de moeders meer betrokkenheid bij de kinderen van de zijde van de partner, waarbij overigens opgemerkt dient te worden dat zij de opvoeding(sverantwoording) vaak niet volledig willen delen.

In onderzoek onder Turkse gezinnen (Nijsten 1998) en onder Chinese, Marokkaanse en Creools-Surinaamse vaders (Distelbrink, Geense & Pels 2005b) kwamen allochtone vaders zelf over de taakverdeling en opvoeding aan het woord. De meesten hadden vroeger een hiërarchische relatie met hun ouders, in elk geval met hun vader, en zijn strikt opgevoed. Eenzelfde afstandelijkheid willen deze vaders niet in de relatie met hun eigen kinderen. Ze willen hen meer aandacht geven, meer open met ze praten en minder streng optreden bij overtredingen. Aan de andere kant willen zij ook een aantal traditionele waarden overbrengen, zoals bijvoorbeeld respect voor de ouders. Van de Nederlandse opvoeding, of beter gezegd van het beeld dat de vaders hiervan hebben, willen ze zeker niet alles overnemen.

Wat hun feitelijke betrokkenheid bij de opvoeding betreft blijken ideaal en praktijk nogal uit elkaar te kunnen liggen, zoals overigens ook opgaat voor autochtoon-Nederlandse vaders (b.v. Knijn & Van Wel 2002). Hoewel vaders langzamerhand meer oog krijgen voor het ondersteunen van kinderen, blijven ze in alle groeperingen op dit punt nog ver achter bij moeders. Onderzoek onder jongeren bevestigt dat vaders hun kinderen gemiddeld minder emotioneel ondersteunen dan moeders. Vaders worden als strenger ervaren dan moeders en er is minder openheid in het contact met hen omdat meer onderwerpen 'schaamtevol' zijn (Pels & Nijsten 2000; zie ook Ketner 2008).

In overeenstemming met idealen van vaders en moeders blijven moeders de spil van het gezin, zo wordt opnieuw bevestigd in de vaderonderzoeken. Doordat moeders in het dagelijks reilen en zeilen in het gezin overheersen, domineren zij deels óók in die gezinstaken die traditioneel meer aan de vader toevallen, zoals de controle op oudere kinderen en het onderhouden van formele contacten buitenshuis (zie ook Bouwmeester et al. 1998 en Pels & De Gruijter 2006 voor vluchtelingengezinnen). De gedeeltelijke overheveling van controletaken naar moeders, die ook wel wordt toegeschreven aan de lange afwezigheid van vaders in het gezin in de periode voor de gezinshereniging, gaat overigens niet zonder slag of stoot. Het delen van opvoedingstaken op dit vlak kan spanningen opleveren (Bouwmeester et al. 1998; Pels 2005). Voor Marokkaanse vaders geldt dat zij zichzelf in elk geval waar het *toezicht* van oudere kinderen betreft een bijzondere rol toerekenen naast moeders, zoals ook blijkt uit de vele buurtvaderinitiatieven die de Marokkaanse gemeenschap inmiddels kent. Naast mannen van de oude stempel zwaaien steeds vaker mannen van de jongere generatie daarin de scepter, terwijl soms voorzichtig ook moeders betrokken worden (De Gruijter & Pels 2005).

Verschillen tussen vaders in betrokkenheid bij de opvoeding en het type ondersteuning dat zij hun kinderen bieden doen zich zowel tussen als binnen groepen voor. Marokkaanse vaders hechten sterk aan de kostwinnersrol, delen het kostwinnerschap in de praktijk ook het minst met moeders en zij staan, vergeleken met Creoolse en Chinese vaders, wat opvoedingsstijl betreft het verste af van autochtone Nederlanders (zie ook Hermans 2002). Tegelijk is de variatie binnen de groep Marokkaanse vaders groot; jongeren en hoger opgeleiden benaderen de - meer autoritatieve - autochtone vaders van hun leeftijd en opleidingsniveau. De rol die vaders in de opvoeding hebben wordt voorts beïnvloed door de islam, of liever de interpretatie van religieuze bronnen. Deze kan echter zowel dienen om traditionele praktijken als om vernieuwing te legitimeren (Pels & De Gruijter 2006). 888

Bij Creoolse vaders is de betrokkenheid bij de opvoeding en verzorging van inwonende vaders groot, waarbij de emotionele betrokkenheid toeneemt bij hogere opleidingsgroepen en de

jongere generatie. Het meest doorslaggevend voor de vraag of zij betrokken zijn bij de opvoeding is evenwel hun positie in het gezin. In veel gezinnen is de vader uitwonend, zoals ook geldt voor Antilliaanse gezinnen, en het contact met de kinderen is na uitwoning niet zelden beperkt (b.v. Distelbrink 1998, 2000; Distelbrink & Hooghiemstra 2005; Distelbrink & Pels te verschijnen; Kook & Vedder 1998). Gemiddeld komt de opvoeding en verzorging van kinderen daarmee, evenals in veel Marokkaanse en Chinese gezinnen, in het gros van de gezinnen vooral op moeders neer (zie ook Pool et al. 2005).

Turkse vaders laten onderling weinig verschil zien naar generatie en opleidingsniveau, evenals Chinese vaders, wier over de gehele linie geringe betrokkenheid bij de opvoeding wordt verklaard door de hoge werkdruk in de horeca (Nijsten 1998; Geense 2005).

Bij Marokkaanse en Turkse vaders wordt de toenemende betrokkenheid bij de opvoeding in een enkel onderzoek wel verklaard uit de hoge werkloosheid die onder deze groeperingen heerst (b.v. Van den Berg 2008). In de genoemde opvoedingsonderzoeken onder vaders en moeders van Turkse en Marokkaanse komaf wordt echter geen verband gevonden tussen werkloosheid en betrokkenheid bij de opvoeding van vaders (Nijsten 1998; Pels & Vedder 1998). Deze onderzoeken maken het eerder aannemelijk dat werkloze vaders zich afzijdig houden omdat hun traditionele positie aan sterke erosie onderhevig is, niet alleen door hun lage sociale status, maar ook door de feitelijke verzelfstandiging van moeders en kinderen.

Wat eveneens een rol kan spelen is dat moeders, hoewel zij enerzijds de motor vormen van veranderingen in de opvoeding, de zorg soms moeilijk delen. De sterke moederschapsideologie, die moeders zelf ook huldigen, kan het uit handen geven van de regie in de weg staan (Pels 2005; zie ook Bouw et al. 2003). In Creools-Surinaamse en Antilliaanse gezinnen geldt dit eveneens tot op zekere hoogte, maar worden vaders vooral vanwege conflicten rond scheiding buitengesloten. Moeders hebben daarbij de school of andere instellingen als bondgenoten, is de ervaring van sommige vaders (Distelbrink 2005).

5 Pedagogische context van probleemgedrag

Bezagen wij hiervoor algemene ontwikkelingen in de gezinsopvoeding, in deze paragraaf verschuift het accent naar de pedagogische antecedenten van probleemgedrag.

Reeds langer is bekend dat alloctonen een verhoogde kans lopen op psychische problematiek. Dit zien wij terug in recent epidemiologisch onderzoek onder jongeren: zowel internaliserende als externaliserende gedragsproblemen komen onder hen meer voor. Het laatste geldt meer voor jongens, terwijl meisjes vaker last hebben van depressieve gevoelens, angstproblemen en psychosomatische klachten (Bengi-Arslan et al. 1997; Reijneveld et al. 2005; Stevens et al. 2004; Vollebergh et al. 2005; Zeijl et al. 2005; Zwirs 2006). Suicide komt onder veel alloctone groepen aanzienlijk vaker voor dan onder autoctonen (Garssen, Hoogenboezem & Kerkhof 2006; Nijhuis 2000). Recent neemt de belangstelling toe voor moslimradicalisering naast rechtsextremisme, fenomenen die relatief veel voorkomen onder adolescenten en jongvolwassenen (15-30 jaar), waarbij de trend wijst op verjonging (Buijs, Demant & Hamdy 2006; Slootman & Tillie 2006).

Ook is er toenemende empirische evidentie van de verhoogde kans op psychopathologie, met name schizofrenie, vooral onder Marokkanen. Deze kans blijkt groter in etnisch gemengde dan in zwarte wijken, hetgeen tot de hypothese leidt dat hier, naast genetische factoren, sociale problematiek aan de orde kan zijn, zoals afwezigheid van sociale steun en een problematisch zelfbeeld (Selten 2002; Veling et al. 2008). Naast sociale problematiek kunnen biologische oorzaken niet worden uitgesloten. Het neef-nichthuwelijk dat bij Marokkanen (en Turken) nog

veelvuldig voorkomt, kan eveneens van invloed zijn. Nader onderzoek naar de oorzakelijke factoren is uit preventief oogpunt van groot belang. Psychopathologie vormt immers een belangrijke risicofactor.

De navolgende schets van de pedagogische context waarin probleemgedrag tot wasdom kan komen is noodzakelijkerwijs grofmazig. Er komen een aantal factoren aan de orde die *mogelijk* in verband staan met problematische ontwikkeling, maar het is niet zo dat zij er altijd onherroepelijk toe leiden. Naast de gezinsrelaties en opvoeding spelen immers nog veel meer factoren mee in het ontstaan van probleemgedrag, zoals genetische aanleg, opgroeien in armoede, omgang met marginaliserende *peers* en sociale uitsluiting.

Pedagogische hindernissen

Om te beginnen zien we bij met name gezinnen van de eerste generatie en lager opgeleide ouders een *gebrek aan sociaal, cultureel en informatie-kapitaal*, dat in de eerste plaats repercussies heeft voor de ondersteuning van kinderen bij hun start in en gang door het onderwijs. Terwijl onderwijsondersteuning in veel allochtone gezinnen vorm krijgt door nadruk op presteren en controle op huiswerk en vorderingen, verwacht de moderne school meer steun en begeleiding van ouders. Dit punt kwam reeds aan de orde in het overzicht betreffende de gezinsopvoeding, maar is hier nog eens herhaald omdat het achterstanden in het onderwijs kan veroorzaken.

In lijn met hun grotere waardering voor conformiteit zien we bij allochtone opvoeders gemiddeld een meer *autoritaire controle* van hun kinderen. Jongeren kunnen dit als negatief ervaren, met name in de Nederlandse context waarin autoritaire controle minder gangbaar is. Zo blijkt de zelfwaardering van Creools-Surinaamse jongeren in Nederland lager en de kans op probleemgedrag groter naarmate zij meer worden gestraft, terwijl dit verband bij jongeren in Suriname niet wordt gevonden (De Bruijn en Deković 2004). Verder is, zoals reeds aangehaald, de mate van steun aan kinderen zeker bij eerste generatie allochtone ouders vaak minder gericht op het individu en meer op het gezinscollectief. Ook kan ondersteuning van kinderen sterk vervlochten zijn met controle en 'preken'.

Eenrichtingsverkeer in de communicatie is vanzelfsprekender dan onderlinge openheid; ondanks alle respect steken allochtone jongeren de ervaren gebrekkigheid van de communicatie met hun ouders niet onder stoelen of banken, zoals b.v. de reeks opvoedingsonderzoeken uit 1998 (zie Pels & Nijsten 2000) lieten zien. De visie van Marokkaanse jongens op de rol van vaders in het voorkomen van lastig gedrag, zoals deze uit onderzoek van Pels (2003) naar voren kwam, is eveneens veelzeggend. Volgens hen doen vaders er beter aan hen ruimte te geven, en te begeleiden in het leren omgaan daarmee, in plaats van de teugels strak aan te trekken. Communicatieproblemen zijn gerelateerd aan een lager psychisch welbevinden bij Turkse jongeren (Van de Looij-Jansen et al. 2003).

Het feit dat jongeren thuis niet gewend zijn te discussiëren kan voorts gebrek aan openheid voor de mening van anderen in de hand werken (gemeente Amsterdam 2005). Ook biedt deze opvoedingscontext geringer kansen om autonomie te ontwikkelen, hetgeen kan uitmonden in onzekerheid, en jongeren gevoeliger kan maken voor groepsdruk (dit laatste geldt ook voor Antilliaanse jongeren, Distelbrink en Pels, te verschijnen) en extremistisch gedachtengoed (Buijs et al. 2006).

Pedagogisch vacuüm

In een aantal opzichten kan gesproken worden van een pedagogisch vacuüm. Om te beginnen zijn ouders in laaggeschoolde allochtone gezinnen, althans van de oudere generatie, vanaf de puberteit vaak nog weinig actief betrokken bij de opvoeding van en het toezicht op hun zonen,

zoals al kort aangehaald in paragraaf 2. Voor veel jongens is dan sprake van 'straatsocialisatie' in de groep van leeftijdgenoten (zie ook De Jong 2007; Pels 2003). Een gebrek aan ouderlijk toezicht staat stelselmatig in verband met criminaliteit en valt vooral op in Marokkaanse gezinnen (Junger-Tas 2001; Stevens et al. 2006). Wissink et al. (2006) concluderen dat openheid van kinderen jegens hun ouders bij monitoring een cruciale rol speelt, en we zagen hiervóór dat het daar nogal eens aan ontbreekt. In onderzoek naar gemarginaliseerde Antilliaanse jongeren komt niet zozeer een vacuüm door gebrek aan toezicht of communicatie, maar het niet systematisch afkeuren van criminele gedragingen van jongeren als factor naar voren die de drempel tot dit type gedrag kan verlagen (Van San 1998).

Voorts zien we een relatief *geringe betrokkenheid van vaders* bij de kinderen en hun opvoeding. Onderzoek onder marginaliserende Marokkaanse en Antilliaanse jongens wijst uit dat problemen buitenshuis mede verband houden met vaders' te harde hand of juist hun afwezigheid als opvoeder (Pels 2008b; Distelbrink & Pels te verschijnen). Moeders kunnen daarbij eveneens een rol spelen door kinderen te 'beschermen' tegen hun vader en daarmee diens gezag (verder) te ondermijnen (Pels 2003; Wermölder 1990). Ook de socialisatie van mannelijkheid zou een rol kunnen spelen, al zijn de onderzoekers er niet over uit welk aandeel de van huis uit meegekregen cultuur (Van Gemert 1998) dan wel de grootstedelijke straatcultuur (De Jong *ibid.*) daar in heeft.

Een *negatieve, conflictueuze relatie* tussen ouders en adolescenten kan samengaan met emotionele en gedragsproblemen en een lage zelfwaardering, zoals kwalitatief en ook kwantificerend onderzoek onder jongeren van Marokkaanse en Turkse afkomst aantoonde (Pels 2003; Stevens et al. 2005; Wermölder 1990; Wissink et al. 2006). Een en ander kan, naast een gebrekkige communicatie, eveneens leiden tot ontwikkeling van een persoonlijkheid die gevoelig is voor marginaliserende peers, of voor extremistische opvattingen.

Zoals Wermölder (*ibid.*) en Pels (*ibid.*) lieten zien hangt marginalisering bij Marokkaanse jongeren nogal eens samen met een gezinsachtergrond waarbij sprake is van een opeenstapeling van problemen; gezinnen van de eerste generatie, kampend met sociaal-economische problematiek en een grote culturele afstand tot de samenleving. In deze gezinnen speelt sterk het *verschil in acculturatietempo* tussen de generaties. Ouders vinden dat kinderen in Nederland worden uitgedaagd om zich deloyaal, respectloos en 'vrij' te gedragen en bezien de samenleving hierom met wantrouwen. Onder invloed van deze omstandigheden kan zich conflict en/of verstarring en verharding in de opvoeding voordoen (zie ook Bouwmeester et al. 1998 voor vluchtelingengezinnen). De combinatie van gebrek aan steun en (soms harde) repressie of juist afzijdigheid, met name aan de kant van vaders, vormt een belangrijke factor in de marginalisering van Marokkaanse jongens. Ook voor Antilliaanse probleemjongeren gaat op dat de informele kring rondom het gezin zwak is en weinig steun kan bieden. Hoewel van een vergelijkbare tendens tot polarisatie bij hen geen sprake is, kan wel antagonisme leven jegens de samenleving wegens Nederlands' koloniale verleden en ervaren gebrek aan toekomstkansen (Van San *ibid.*). Beide groepen kunnen ervaren maatschappelijke onrecht aangrijpen als legitimatie voor hun lastige of criminele gedrag (Pels 2008a; Distelbrink & Pels te verschijnen).

Internaliserende problematiek komt, zoals gezegd, vaker bij meisjes voor. De verhoogde kwetsbaarheid van allochtone ten opzichte van autochtone meisjes wordt gerelateerd aan de *sterke druk om zich te conformeren* vanuit gezin en gemeenschap en de grotere beperkingen aan hun onderhandelings- en bewegingsruimte (zie ook Van Oort 2006). Depressie komt naar verhouding veel voor bij Turkse meisjes (Salverda 2004; Stevens et al. 2003; Van der Looij et al. 2003). Ook bij Hindostaans-Surinaamse meisjes wordt een naar verhouding hoog aantal depressieve klachten gevonden, mede als gevolg van spanningen met ouders (Brouwer,

Lalmahomed & Josias 1992). De opvoeding in gezinnen van meisjes van deze herkomst is nauwelijks onderzocht. Wat erover bekend is, duidt op een zekere gelijkenis met islamitische gezinnen, in combinatie met een hoge prestatiedruk (b.v. Van Niekerk 2000). Een laatste factor die hier niet onbesproken kan blijven is geweld in het gezin: partnergeweld waarbij kinderen slachtoffer zijn als getuige en kindermishandeling. Er is nog weinig onderzoek dat inzicht geeft in de aard en omvang van deze vormen van geweld in allochtone gezinnen. Wat betreft partnergeweld spreken onderzoeksgegevens elkaar tegen; wellicht is sprake van onderrapportage wegens de 'schaamtecultuur' (Van Dijk & Oppenhuis 2002). Bekend is dat veranderingen in het machtsverhouding in het voordeel van de vrouw gepaard kunnen gaan met agressie en geweld (Van Lawick & Groen 2003). Dit kan een verklaring zijn voor toename van allochtone vrouwen in de vrouwenopvang en ambulante hulp en de toename van eegerelateerde dreiging bij jonge meiden van allochtone afkomst. Wat betreft kindermishandeling wijst recent onderzoek van Van IJzendoorn et al. (2007) uit dat allochtone kinderen, zowel uit kringen van 'klassieke' migranten (Marokkaans, Turks, Surinaams, Antilliaans) als recenter gemigreerden (Afrikaans, Oost-Europees, Zuid-Amerikaans) extra risico lopen. Hoewel alle vormen van mishandeling vaker optreden, komen seksuele en emotionele mishandeling en fysieke verwaarlozing relatief minder voor, terwijl fysieke mishandeling en confrontatie met geweld in het gezin (vooral bij de klassieke groepen) juist wat vaker voorkomen. De allochtone afkomst blijkt telkens een extra bijdrage te leveren aan de voorspelling van kindermishandeling, en dus niet volledig samen te vallen met één van de risicofactoren als een groter gezin, alleenstaand ouderschap of stiefgezin. Er is wel een sterke samenhang met de sociaal-economische status van het gezin: vooral bij de oudere migrantengroepen dringt deze de invloed van etniciteit naar de achtergrond.

Eenouderschap

In algemene literatuur wordt *eenouderschap* vaak in verband gebracht met minder gunstige ontwikkelingsuitkomsten, hoewel de grootte van de effecten varieert per ontwikkelingsdomein (Spruijt 2007). In studies naar probleemgedrag wordt met name voor Antilliaanse jongeren wel een verband gesuggereerd met de afwezigheid van vaders in het gezin. De afwezigheid van de vader zou onder meer tot gezagsproblemen leiden; armoede en het niet kunnen delen van opvoedingsvragen met een partner kunnen de opvoeding in eenoudergezinnen voorts verzwaren en tot slot ontbreekt het aan een rolvoorbeeld voor jongens (Van San 1998; zie ook Distelbrink 2000). Uit algemeen onderzoek is bekend dat conflicten rond de scheiding veel problemen voor kinderen kunnen veroorzaken (Spruijt *ibid.*).

Grootschalig onderzoek waarbij daadwerkelijk een verband met negatieve ontwikkelingsuitkomsten wordt aangetoond in allochtone groepen ontbreekt echter. Er zijn aanwijzingen dat juist in Caraïbische groepen eenouderschap minder tot negatieve uitkomsten leidt dan in autochtone gezinnen (Distelbrink 2000; Hofman 1993). Verklarende factoren daarbij vormen het netwerk waarop (vooral Surinaamse) moeders kunnen terugvallen voor emotionele steun, de relatief geringe stigmatisering van het eenoudergezin in eigen kring en de voorbereiding op alleenstaand moederschap in de opvoeding. Wel blijkt uit onderzoek onder Creools-Surinaamse moeders dat het eenouderschap lang niet iedereen goed afgaat en dat het kan leiden tot een verminderd welbevinden bij sommige jongeren.

Een punt van zorg vormt de toename van eenouderschap in groeperingen waar dit gezinstype van oudsher minder gangbaar is, zoals Turkse, Marokkaanse (Van Egten et al. 2008), Hindostaans-Surinaamse (Van Niekerk 2000) en ook vluchtelingengezinnen (Bouwmeester et al. 1998; Pels & de Gruijter 2005). Scheiding kan voor deze moeders, die vaak een netwerk ontberen en bij wie alleenstaande moederschap hen deels in een sociaal isolement plaatst,

leiden tot een aanzienlijke verzwaring van opvoedingstaken (Eldering & Borm 1996a,b; Bouwmeester et al., *ibid*; Pels en de Gruijter, *ibid*). Er is nog geen onderzoek dat inzicht geeft in de gevolgen voor de kinderen.

Bonding en bridging

Met name ouders van de eerste generatie kunnen (culturele) bedreiging ervaren vanuit de samenleving, die soms kan doorslaan in *wantrouwen en antagonisme*. Dit brengt niet alleen risico mee voor de binding aan het gezin, maar ook aan de maatschappij. We weten nog weinig over de werking van dergelijke socialiserende invloeden, bijvoorbeeld of en hoe ouders wantrouwen overbrengen op kinderen. Evenmin is kennis voorhanden over de vraag hoe ouders omgaan met kinderen die radicaliseren, welke invloed broers en zussen en andere personen in de informele kring hebben en wat radicalisering van een jongere met de gezinsverhoudingen doet.

Moslim ouders kiezen er vaak voor om de eigen culturele en religieuze identiteit te consolideren via eigen onderwijs, bijvoorbeeld vanuit moskeeën. Hier ligt het opvoedende accent eveneens sterk op naar binnen gerichte *bonding*. Zoals kan gelden voor ouders is ook de moskee nog onvoldoende geëquipeerd om jongeren te helpen de brug naar de samenleving te slaan. Omgekeerd slaagt het reguliere onderwijs er nog niet goed in de leefwereld van de jongeren en school dichter bij elkaar te brengen (Leeman & Pels 2006; zie ook Van Eck 2008; Pels, De Gruijter & Middelkoop te verschijnen).

Ook de mogelijkheden van sociale binding die deelname aan vrijetijdsactiviteiten biedt zijn minder voor allochtone jongeren weggelegd. Allochtone jongeren, vooral die van Turkse, Marokkaanse en vluchtelingengezinnen, kennen relatief *weinig vrijetijdsaanbod binnen- en buitenshuis*. Thuis hebben zij soms weinig eigen ruimte, en/of voorzieningen zoals een pc, ter beschikking en zij kijken vaker tv. Hun deelname aan vrijetijdsactiviteiten in georganiseerd verband is geringer (Keune, Boonstra & Overgaag 2002; Pels & De Gruijter 2005). Allochtone jongeren sporten weinig, maar dit ligt vooral aan de meisjes: zo blijkt de helft van de Marokkaanse en Turkse meisjes nooit te sporten, tegen krap een vijfde van de autochtone meisjes. Een en ander is niet zonder risico: de allochtone meisjes lijden meer aan verveling en overgewicht (Crok et al. 2002; zie ook Gemeente Utrecht 2004). Zeijl et al. (2005) vinden dat niet-westerse (8-12 jarige) kinderen vaker het gevoel hebben dat ze niets mogen (en het thuis minder vaak naar hun zin hebben). Uiteenlopende factoren, zoals onbekendheid met het aanbod en cultureel bepaalde voorkeuren spelen een rol bij het gebrek aan vrijetijdsaanbod (Keune et al. *ibid.*). Ook de kosten, bijvoorbeeld van lidmaatschap van clubs, vormen echter een zwaarwegende factor (Pels & De Gruijter 2005; Pool et al. 2005; Van der Zwaard 1999). Een laatste kwestie die van belang is voor de bindingsmogelijkheden van allochtone kinderen is *segregatie*. De meerderheid van allochtone gezinnen woont in grootstedelijke concentratiewijken. Zoals Dominguez Martinez & Vreeswijk (2002) laten zien, ligt aan deze concentratie vaak geen bewuste woonkeuze ten grondslag, maar eerder een gebrek aan financiële mogelijkheden. De beschikbare literatuur wijst er op dat interetnische contacten, althans tussen autochtone en allochtone Nederlanders, mede als gevolg van een toenemende segregatie het laatste decennium niet zijn toegenomen (Gijsberts & Dagevos 2005). Ouders met iets meer opleiding willen, aldus Van der Zwaard (2006), weg uit de wijk om de toekomstkansen van hun kinderen te bevorderen, door meer sociale contacten met Nederlandse kinderen en verbetering van hun Nederlands. Ouders kijken om deze reden ook kritisch naar scholen en kiezen gericht voor bepaalde activiteiten en clubs (zie ook Denessen, Driessen & Slegers 2005). Zij zouden de concentratiewijken eveneens graag verlaten vanwege de sociale en economische problematiek die zich er opstapelt. Veiligheid van

de kinderen is eveneens een thema dat ouders die opvoeden in concentratiewijken zorgen baart (Pool et al. *ibid.*).

Zoals Bouw en Karsten (2004) laten zien op grond van onderzoek in een etnisch gemengde buurt brengen kinderen hun vrije tijd vaak binnen de eigen groep en familie door; er wordt vooral gespeeld met zusjes of broertjes en neefjes en nichtjes. Kinderen die elkaar niet van huis uit kennen, komen bijna niet bij elkaar over vloer. De moeizame communicatie tussen de ouders onderling speelt daarbij een rol. Segregatie is een gevolg van de grote diversiteit in de straat: burens verstaan en begrijpen elkaar niet goed en richten zich liever op het collectief van de eigen etnische groep. Kinderen kunnen zich daar moeilijk aan onttrekken. Ook de allochtone ouders in dit onderzoek zien de afwezigheid van autochtone kinderen als een gemis. Sommigen hebben daarom bewust voor een witte school gekozen. Etnische menging op school leidt echter niet of nauwelijks tot etnisch gemengd spelen op straat.

De peergroup

Voor opgroeiende jongeren maken *peers* een wezenlijk onderdeel uit van hun leefwereld. Van belang is de vraag hoe exclusief jongeren zich op hun vrienden dan wel hun ouders richten. Voor allochtone jongeren blijken vrienden een relatief belangrijke steun en oriëntatiebron. Zij ontlenen minder steun aan hun ouders dan autochtoon-Nederlandse jongeren, waarbij zij overigens systematisch minder steun van hun vaders rapporteren dan van hun moeders (Pels & Nijsten 2003). Vrienden zijn voor hen een vrijwel even belangrijke bron van steun als hun ouders, meer dan voor autochtoon-Nederlandse jongeren. Meeus, Pels & Vollebergh (2006) laten verder zien, dat allochtone jongeren relatief hoog scoren op 'oudercentrisme' maar ook op 'jeugdcentrisme'. Oudercentrisme staat voor de gerichtheid van jongeren op de informatie, opvattingen en het voorbeeld van ouders en jeugdcentrisme voor de gerichtheid op leeftijdgenoten. Bij allochtone jongeren blijken oriëntatie op ouders en leeftijdgenoten elkaar minder uit te sluiten dan bij autochtone jongeren. De reden is dat beide werelden voor hen minder overlap vertonen. Huiberts et al. (2002) constateren op grond van vergelijkend onderzoek onder Marokkaanse en Nederlandse adolescenten dat de eersten sterker gehecht zijn aan vrienden en ook bevattelijker zijn voor groepsdruk.

Al met al bevestigen deze gegevens de *acculturatiehypothese*, die er op neer komt dat vrienden in de context van migratie een relatief belangrijke steunbron vormen en dat allochtone jongeren zich naar verhouding sterk op hun leeftijdgenoten richten. Tegelijk staan in hun ogen de gezinswereld en die van de *peergroup* losser van elkaar (Meeus et al. *ibid.*). Deze gerichtheid op *peers* krijgt nog meer betekenis als wij de buurtcontext meewegen. In de concentratiewijken waar veel allochtone jongeren wonen hanteren ouders minder toezicht en wordt de vrijetijdsbesteding van kinderen minder gekanaliseerd in georganiseerd verband. Jongeren lopen er meer dan gemiddeld kans om in aanraking te komen met leeftijdgenoten die van het rechte pad gedwaald zijn en hen wegwijs kunnen maken aan de zelfkant van de maatschappij. Dit gegeven is uiterst relevant: relaties met (deviante) leeftijdgenoten hebben onafhankelijke effecten hebben op het ontstaan en aanhouden van probleemgedrag (Maughan 2001). Voor radicaliserende jongeren geldt dat afnemende bindingen met de omgeving, inclusief hun oude vriendengroep, gepaard gaan aan een steeds exclusiever toeneiging tot het collectief van gelijkgestemde leeftijdgenoten (Buijs et al. 2006).

6 Opvoedingsondersteuning: vraag en aanbod

Voor allochtone ouders kan het vinden van balans tussen continuïteit en verandering, tussen wat zij van huis uit meekregen en wat de bredere omgeving vraagt een grotere opgave vormen dan voor autochtone ouders. Zij moeten bovendien opvoeden in een pedagogische context die zij in sommige opzichten als bedreigend ervaren. In het algemeen blijken zij dan ook relatief veel twijfels en vragen te hebben over de opvoeding, en op vele fronten (Bertrand, Hermanns & Leseman 1998; Pels & Distelbrink 2000; Pels & De Gruijter 2005; Pool et al. 2005). Een uitzondering vormt het onderzoek van Diepenmaat, Van der Wal en Pauw-Plomp (2001) die vonden dat allochtone ouders van 5-jarigen niet méér maar wel andere opvoedproblemen ervaren dan autochtone ouders. Misschien is het verschil te verklaren uit de vraagstelling in het laatste onderzoek, dat zich beperkte tot problemen, ervaren in de afgelopen maand. Sociale en pedagogische ondersteuning van opvoeders geldt als een belangrijke beschermende factor, vanwege de bijdrage ervan aan het vermogen tot adequaat opvoeden (Hermanns 1998). Zoals wij nog zullen zien slagen de bestaande voorzieningen er slechts ten dele in deze ondersteuning te bieden; vraag en aanbod sluiten nog te weinig op elkaar aan.

Opvoedingsonzekerheid

Veel twijfels van allochtone ouders concentreren zich op de in paragraaf 1 besproken pedagogische dimensies van controle en steun (Pels & Distelbrink 2000). Wat betreft *controle* vragen ouders zich af hoe hun kinderen meer ruimte te geven zonder dat dit leidt tot verlies aan respect voor het ouderlijk gezag en tot hun moreel verval. Het feit dat de overgang naar een 'onderhandelings-huishouding' in Nederlandse gezinnen en instituties met een opvoedende taak inmiddels zijn beslag heeft gekregen, maakt dat de spanningen hieromtrent versterkt worden.

Of hun kinderen nu jong of oud zijn, veel zorg concentreert zich op de periode van de puberteit. Vragen die ouders sterk bezig houden zijn: hoe ontstaat normafwijkend gedrag en hoe kunnen ouders aan de preventie ervan bijdragen? Hoe moet toezicht op opgroeiende kinderen worden gehouden en hoe te reageren als eenmaal van problemen sprake is? Steeds speelt daar het dilemma doorheen hoe te laveren tussen de eigen verwachtingen en normen enerzijds en de vrijheid waarmee jongeren in de omgeving buiten het gezin verlost worden anderzijds. Overigens heeft kwalitatief onderzoek onder autochtone opvoeders (Doornenbal 1996) laten zien dat dergelijke vragen in wezen ook bij hen leven. Bij allochtone opvoeders lijken deze vragen en behoeften door culturele verschillen gekleurd en verzwaard te worden; de veranderingen gaan bij hen sneller en de bagage en rolmodellen ontbreken om er het hoofd aan te bieden.

Het *ondersteunen* van kinderen kan eveneens een bron van onzekerheid vormen. Vooral over de onderlinge communicatie bestaan veel vragen. De onzekerheid daarover lijkt in belangrijke mate terug te voeren op de eigen socialisatie van de ouders. Vanwege de streng hiërarchische verhoudingen waarin zij doorgaans als kind zijn opgegroeid ontberen zij de bagage om responsief en sensitief met hun kinderen te praten. Als kind stuitten zij nogal eens op blokkades in de communicatie, vooral waar het aan seksualiteit rakende onderwerpen betrof. Het is aannemelijk dat schaamte bijdraagt aan gevoelens van onzekerheid. Andere redenen zijn gebrek aan kennis en aan het inzicht en de vaardigheden om deze leeftijdsadequaat over te brengen. Ook meer in het algemeen moeten ouders in de onderlinge communicatie aan nieuwe eisen voldoen, zoals ruimte geven aan de kinderen en responsief reageren, waartoe zij van huis uit veelal niet uitgerust zijn (Pels & Distelbrink *ibid.*).

Volgens Bertrand et al. (1998) is de onzekerheid over de ondersteuning van kinderen wat hun onderwijsloopbaan betreft minder groot dan die over de voornoemde pedagogische vraagstukken. Hun onderzoek beperkte zich tot kinderen van 0-6 jaar. De andere onderzoeken, die een bredere leeftijdscategorie betroffen, duiden wel op opvoedingsverlegenheid op dit vlak (Distelbrink & Pels 2000; Pels & De Gruijter 2005). Twijfels en zorgen over de schoolloopbaan ontstaan mede doordat in veel gezinnen één of meer kinderen niet zonder dubleren of leerproblemen door het onderwijs komen. De opvoedingsverlegenheid van ouders heeft betrekking op onbekendheid met de lesmethoden en/of leerstof op school en het feit dat ouders hun kinderen in bepaalde vakken of vanaf een bepaald niveau niet meer kunnen bijbenen. Het aanbod aan gezinsgerichte voor- en vroegschoolse educatie heeft dan ook de laatste decennia sterk aan populariteit gewonnen.

Een laatste categorie waarover opvoeders zich het hoofd kunnen breken is *'opvoeden in Nederland'*. Het opvoeden in de migratiecontext brengt extra twijfels en problemen mee. Zo kan het allochtone ouders ontbreken aan de bagage om hun kinderen te helpen hun weg te vinden in de samenleving, en doet zich zelfs vaak rolomkering voor omdat kinderen feitelijk meer wegwijs zijn en de Nederlandse taal beter beheersen. Voorts staan ouders in sommige groepen voor de taak hun kinderen op te vangen bij ervaren uitsluiting en stigmatisering. Voor moslim ouders kan ook het opvoeden van kinderen *'als moslim in Nederland'* een zware opgave zijn (Clycq 2006⁴; Pels & Distelbrink 2005; Pels 2005). Ten slotte kan devaluatie van de eigen opvoedingscompetenties, in het licht van dominante beeldvorming, moeders parten spelen, zo laat Jonkers (2003) onder Marokkaanse moeders van de tussengeneratie zien. Er zijn moeders die een zelfbeeld hebben waarin Marokkaanse kinderen niet luisteren, Marokkaanse moeders ongeschoold en te gemakkelijk zijn en Nederlandse moeders als opvoedingsbekwamer gelden. Deze beeldvorming wordt gevoed in het contact met de wijkverpleegkundigen van het consultatiebureau, waarin sprake is van een impliciete hegemonie van de opvoedingskennis van deze professionals.

Opvoedingsondersteuning

Allochtone ouders vallen vergeleken met autochtone ouders voor opvoedingsondersteuning terug op een kleinere en dan vooral informele kring (Van den Berg 2007; Bouwmeester et al. 1998; Distelbrink & Pels 2000; Pels & De Gruijter 2005). Deze kring is doorgaans ook beperkter wat betreft aanwezig cultureel en informatiekapitaal. In geval van scheiding kan dit opvoeders extra kwetsbaar maken, zo laten Eldering en Borm (1996a,b) in onderzoek onder alleenstaande Marokkaanse en Hindostaanse moeders zien. Dit niet zozeer omdat de man wegvalt als bron van ondersteuning - zijn inbreng was ook voorafgaand aan de scheiding vaak al gering. Het taboe op scheiding in deze groepen brengt mee dat het informele netwerk rond de moeders goeddeels wegvalt, en daarmee haar belangrijkste bron van sociale steun. Dit is extra bezwarend omdat zij vaak niet geleerd hebben zelfstandig op te treden.

De kloof tussen de vraag van allochtone ouders om informatie en steun en het reguliere aanbod aan opvoedingsondersteuning is doorgaans nog groot (Pels & Distelbrink 2000). Inmiddels bestaat een breed scala aan projecten die beogen ouders bij te staan in het bevorderen van de cognitieve en schoolse ontwikkeling van hun kinderen. Voor pedagogische vragen en problemen van ouders, bijvoorbeeld over de communicatie met en opvoeding van pubers, de ontwikkeling van nieuwe gezagsverhoudingen bestaat vanuit het reguliere aanbod minder aandacht. Dit geldt nog meer voor de religieuze opvoeding en het rijmen van *'eigen'* waarden en normen met de in Nederland vigerende permissiviteit jegens jongeren en vrouwen. Het beschikbare

onderzoek duidt op een gebrek aan aansluiting bij de behoeften van ouders en een eenzijdige gerichtheid op informatieoverdracht en cursorisch aanbod. Dit, terwijl bij allochtone ouders, zoals overigens ook bij autochtonen, juist vooral behoefte bestaat aan laagdrempelige uitwisseling van informatie met andere opvoeders en, zij het in mindere mate, met deskundigen (Bertrand et al. 1998; Mak & Pels 2005; Schreurs & Pels 1997; Pels & Distelbrink *ibid.*). Juist de als moeilijk bereikbaar te boek staande ouders staan afwijzend tegenover een aanbod met een *top down* karakter; zij willen zelf aan het roer blijven. Ook de vaders in het onderzoek van Distelbrink et al. (2005b) laten hierover weinig twijfel bestaan. De laatste jaren is wel sprake van de opkomst van laagdrempelige *bottom-up* initiatieven vanuit eigen kring. De continuïteit van dergelijke - vaak vrijwillige - projecten is echter niet vanzelfsprekend, laat staan de link met het professionele aanbod (De Gruijter, Tan & Pels te verschijnen). In reguliere voorzieningen met een opvoedende taak heeft de pedagogische uitwisseling met ouders meestal geen prioriteit. Uit een aantal van de besproken opvoedingsonderzoeken (Distelbrink et al. 2005; Pels 2000; Pels & De Gruijter *ibid.*), komt steeds opnieuw naar voren dat leerkrachten buiten het informele netwerk als belangrijkste bron van steun gelden voor allochtone ouders. Ouders verwachten van hen ook steun bij opvoedingstaken, meer dan lijkt te gelden voor autochtone ouders. Deze verwachting lijkt echter niet erg met de taakopvattingen van leerkrachten te stroken. Klaassen en Leeferink (1998) en Veugelers en De Kat (1998) onderzochten de pedagogische afstemming tussen gezin en school en concluderen dat beide partijen weinig weten van elkaars pedagogische opvattingen en dat de communicatie meestal neerkomt op eenrichtingsverkeer: het informeren van ouders over doelen en werkwijzen van de school. Dit terwijl bij allochtone ouders deels onvrede heerst over de pedagogische aanpak op school, en zij zich niet altijd gehoord voelen als het hierom gaat (zie ook paragraaf 2).

Bij dit alles komt nog een meer algemeen probleem. Niet alleen bij ouders maar ook bij professionals die met jongeren te maken hebben, zoals docenten en jongerenwerkers, leeft tegenwoordig nogal wat opvoedingsonzekerheid. Recent groeit de aandacht voor de pedagogische verantwoordelijkheid van instituties buiten het gezin, zoals de school, buurt, het jongerenwerk en instellingen in de justitiële keten. Over de - al dan niet intentionele - pedagogische functie van deze partijen, de specifieke kenmerken ervan en de onderlinge raakpunten en verschillen is nog weinig bekend. Wat we wel weten is dat er zich nogal wat *pedagogische onmacht* voordoet, bijvoorbeeld waar het de morele opvoeding betreft, omgaan met overmatige assertiviteit en agressie, met diversiteit en gebrek aan binding van jongeren aan school en maatschappij, met conflicten op etnische/religieuze basis, polarisatie en radicalisering (Buijs & Van Steenis 2007; Van Eck 2008; Pels, De Gruijter & Middelkoop te verschijnen).

Kloof tussen gezin en voorzieningen

Hiervoor zagen we dat allochtone jongeren een verhoogd risico lopen op psychosociale problemen en psychopathologie. Extra risicovol is dat allochtone ouders minder in staat lijken tot adequate *vroegsignalering* van problemen en minder gemakkelijk de weg vinden naar de hulpverlening (Zwirs et al. 2006a,b). Allochtone jongeren zijn mede hierdoor ondervertegenwoordigd in de vrijwillige hulpverlening en oververtegenwoordigd in de niet-vrijwillige, zwaardere hulpverlening (b.v. Goderie et al. 2004).

In de jeugdzorg en ggz verbreken allochtone cliënten nogal eens voortijdig het contact omdat te weinig rekening wordt gehouden met hun 'klinische realiteit'. De opvattingen en

⁴ Dit onderzoek concentreert zich op opvoedingswaarden en -gedrag. Het kwam te laat onder onze

handelingswijzen die zij voorstaan spelen nauwelijks een rol bij de diagnose van problemen en bij het vaststellen van de aanpak ervan (Adriani 1993; Van Daal 2003). Nog meer bezwaren leven ten aanzien van de jeugdhulpverlening en kindbescherming. Ouders menen nogal eens dat buiten hen om wordt gewerkt en dat kinderen worden aangemoedigd een oplossing buitenshuis te zoeken (Pels & Distelbrink 2000). Daarbij worden culturele stereotypen over de thuissituatie niet altijd geschuwd (zie ook Brouwer 1997).

Onderzoek onder allochtone ouders van kinderen die met de justitiële keten in aanraking gekomen zijn, duidt er eveneens op dat de pedagogische afstemming nog steeds veel te wensen over laat (Nijsten et al. 2002). Een interactie-onderzoek naar de wederzijdse verwachtingen van en communicatie tussen gezinsvoogden en ouders met een onder toezicht gesteld kind (Hoogsteder & Suurmond 1997) laat interessante parallellen zien met de voornoemde bevindingen. Een meerderheid van de gezinsvoogden blijkt van mening dat ouders in de relatie met hun kinderen moeten veranderen, wil de ondertoezichtstelling slagen. Dit staat in contrast met wat ouders vinden: zij verwachten soms hulp en steun voor zichzelf en vaker gerichtheid op het functioneren van het kind. Reflecties van de gezinsvoogden over opvoeding sluiten nauwelijks aan op de percepties daarover van de ouders en de eersten gaan meestal niet na of de ouders er wel iets mee aankunnen. Dit, terwijl de ouders van de gezinsvoogd verwachten dat deze kan luisteren, respect voor hen toont en geen beslissingen neemt zonder hen te consulteren. De kunst om een balans te vinden tussen het eigen deskundige kapitaal en de vragen en behoeften van cliënten vergt al het nodige van de professionals als het gaat om (vooral laagopgeleide) autochtonen. In het werken met allochtone cliënten lijkt dit proces op nog meer weerstanden te stuiten.

Onderzoek onder Marokkaanse en Turkse ouders met een gehandicapt kind laat eveneens hiaten zien in de ondersteuning van de betreffende gezinnen. De opvoeding en verzorging van het gehandicapte kind vormt een zware belasting. Dertig procent van de kinderen wordt door hun ouders als continu problematisch ervaren, hetgeen tot psychische en psychosomatische klachten leidt bij ongeveer de helft van de ouders. Desondanks zijn maar weinig ouders op zoek naar extra opvang voor hun gehandicapte kind vanwege een groot gevoel van verantwoordelijkheid voor het kind. Ongeveer de helft van de gezinnen heeft geen contacten (gehad) met praktisch gerichte (opvoedings)ondersteuning. De bureaucratische traagheid in deze sector, onbekendheid met de mogelijkheden en ontoegankelijkheid van de instellingen op het terrein van de praktische en pedagogische hulpverlening speelt de ouders parten (Eldering et al. 1999).

Momenteel is er veel aandacht voor de *effectiviteit van interventies*, maar zolang de (culturele) context buiten beschouwing blijft is bereik en doeltreffendheid ervan niet gegarandeerd. Ook interventies die als veelbelovend of effectief te boek staan hebben veelal hun werkzaamheid bij etnische groepen niet bewezen; en als dat wel het geval is zijn ze meestal niet 'cultureel-ecologisch' gevalideerd in Nederland. 'Rekening houden met diversiteit' behoort niet tot de standaard criteria om de effectiviteit van interventies aan af te meten (Pels, Distelbrink & Tan te verschijnen). De theoretische onderbouwing, werkzame mechanismen, inbedding van de interventie (benadering, taalproblematiek, werken aan vertrouwen etc.) moeten doordacht worden op validiteit voor verschillende doelgroepen (zie b.v. Breuk, Khatib Alaoui & Jongman 2007). Ook de relatie tussen interventies en hun uitvoeringscontext (professionalisering, diversiteitsbeleid voorzieningen) verdient veel meer aandacht in effectonderzoek dan deze tot op heden heeft gehad (Veen et al. 2007).

aandacht en kon niet meer in de inventarisatie worden opgenomen.

Al met al is bepaald geen sprake van een goed werkende (pedagogische) infrastructuur. In het 'voorportaal van de jeugdzorg' slaagt men er onvoldoende in om problemen in een vroegtijdig stadium te onderkennen dan wel verhelpen. Deze situatie draagt bij tot de oververtegenwoordiging van allochtone jongeren in de niet-vrijwillige, zwaardere hulpverlening, waaronder ook de justitiële keten. Op zijn beurt heeft deze situatie weer een negatief effect op het imago van de jeugdzorg en het gebruik ervan bij allochtonen.

Deel III Overzicht van het onderzoek 1998-2008

Inleiding

Voor dit onderzoek zijn 42 afgeronde en 9 lopende onderzoeken samengevat, geordend en genummerd (voor de selectiecriteria zie hoofdstuk 1). Bij afgesloten onderzoeken is daarbij een alfabetische ordening aangehouden op grond van auteursnamen, lopende onderzoeken zijn genummerd met een L (L1 t/m L9). Zie Bijlage I voor de lijst van onderzoeken. Per onderzoek is systematisch nagegaan op welke etnische groeperingen het betrekking had en welke onderwerpen het behandelde. De bevindingen zijn samengevat in een matrix, waarin in één oogopslag is te zien waar zwaartepunten liggen qua thematiek en etniciteit van de onderzochten. De volgende paragraaf bevat een tekstuele samenvatting van deze matrix. In de paragraaf erna komt de typering van onderzoeken voor wat betreft uitvoerders, kader, omvang en samenstelling onderzoeksgroep (ouders, jongeren, etc) en enkele methodische aspecten aan de orde.

1 Het verzamelde onderzoek

De geselecteerde onderzoeken naar opvoeding in de periode 1998-2008 die in deze studie centraal stonden, zijn naar etnische herkomst van de onderzochten en onderwerp samengevat in een matrix (figuur 1). In het volgende worden accenten die opvallen besproken.

Etniciteit

In de matrix is te zien dat bepaalde groepen en thema's duidelijk de overhand hebben. Met name het aantal onderzoeken naar Marokkanen en Turken springt in het oog: bijna de helft van de door ons opgenomen onderzoeken heeft betrekking op Marokkanen in Nederland en het onderzoek naar Turken volgt dat onder de Marokkanen op de voet. Surinaamse gezinnen komen in het onderzoek naar opvoeding ruim aan bod, al is er vooral onderzoek gedaan naar Creools-Surinaamse gezinnen en nauwelijks naar Hindostaans-Surinaamse gezinnen. Onderzoek naar Antillianen/Arubanen en vooral Chinezen en vluchtelingen komt in veel mindere mate voor, terwijl onderzoek naar andere categorieën nieuwe migranten nog nauwelijks voorhanden is. In sommige onderzoeken zijn alle allochtone groepen onder één noemer geplaatst: (niet-westerse) allochtonen. Bij deze onderzoeken is vaak een vergelijking gemaakt tussen autochtonen en allochtonen, waarbij geen aandacht wordt geschonken aan de specifieke etniciteit van de groep allochtonen. Ook komt het voor dat naast specifieke groeperingen een verzamelcategorie 'overig niet-westers' wordt onderscheiden (zie matrix). Sommige groepen, zoals Molukkers, zijn wat betreft opvoeding zelden onderzocht. Deze groepen hebben wij ondergebracht onder het kopje 'overig niet-westers'.

Onderwerpen

Het hoofdthema opvoeding hebben we onderverdeeld in vijf subthema's: opvoedingswaarden en doelen/opvattingen, ouder-kind verhouding/gedrag, beleving opvoeding, specifieke domeinen (seksespecifieke opvoeding, opvoeden in Nederland en religieuze opvoeding) en relatie met de omgeving. Niet alleen wat betreft etniciteit, ook wat betreft onderwerpen treffen wij veel overlap aan bij de verschillende onderzoeken.

Het tweede subthema, ouder-kindverhouding en gedrag, is één van de onderwerpen waaraan veel aandacht wordt besteed in zowel afgesloten als lopende onderzoeken. Onderzoeken naar Marokkanen en Turken hebben hierin de overhand: diverse publicaties betreffende gezinnen van Marokkaanse en Turkse afkomst besteden aandacht aan het opvoedingsgedrag waarin het controleren en monitoren van kinderen door ouders voorop staat.

Andere thema's die ruimschoots onderzocht zijn betreffen het opvoeden met betrekking tot onderwijsondersteuning; opvoedingsbeleving, onzekerheid en ondersteuningsbehoeften en ervaren opvoed- of gedragsproblemen. Met name in de grote groepen (Marokkanen, Turken en Surinamers) komen deze thema's regelmatig voor als onderwerp van onderzoek.

Relatief weinig onderzoek richt zich op armoede in relatie tot opvoeden, het opvoeden in concentratiewijken, morele en religieuze opvoeding en de relatie met hulpverlenende instanties. Dat geldt voor alle groeperingen.

Opvallend is dat in onderzoeken naar Antillianen, Chinezen, vluchtelingen en de overige groepen diverse thema's onderbelicht zijn. Dit komt omdat er in het algemeen heel weinig onderzoek naar deze groepen is gedaan.

Een thema als alleenstaand moederschap en tienermoederschap wordt alleen onderzocht bij Surinamers, vluchtelingen en in één onderzoek naar Turken en één naar Antillianen.

Figuur 1 Schematische weergave samengevatte afgesloten en lopende onderzoeken, naar etnische herkomst van de onderzochten en onderwerp

	Marokkanen	Turken	Surinamers	Antillianen	Chinezen	Vluchtelingen	(Niet-westerse) Allochtonen	Overig (niet-westers)
Waarden/opvattingen								
Opvoedingswaarden- en doelen, waarden-overdracht	3,10,13,16,27,28,30,31,32,33,34,41,L8	7,13,25,28,30,32,33,34,41,L8	10,11,12,13,21,28,34,41	13,20,33,34,41	10,15,28	5,29	13	34, 41 L3, L8
Huwelijk, relatievorming, krijgen van kinderen	3,13,17,27,30,33,41,L2	13,25,30,33,41,L2, L9	11,12,13,21,41	13,33,41	15		13	41
Taakverdeling	3,10,13,27,30,33,41, L2,L8	13,25,30,33,41,L2, L8	10,11,12,13,41	13,33,41	10,15	5	13	41,L8
Kindbeeld	10,16,27,31,33,L8	25,33,L8	10,12,21	20,33	10,15	5		L3, L8
Mensbeeld	27,30,31	25,30	11,12,21		15	5		L3
Verhoudingen/ gedrag								
Kwaliteit ouder-kind relatie	9,10,17,18,19,27,31,33,35,38,39,40,L6,L7,L8	9,23,25,33, 38, 39,40,L7,L8	9,10,11,12,39,40,L7,L8	9,33,40	10,15	5	9,40	40,L3,L7,L8
Opvoedingsgedrag (controle, straffen, monitoren, toezicht)	3,9,10,14,16,17,18,19,27,28,30,31,33,35, 38,39, L6,L7,L8	9,14,22,23,25,28,30,33,38, 39,L7,L8	6,9,10,14,21,22,28,39,L7	9,14,20,33	10,15,28	5,29	L4,9	L3,L7,L8
Opvoeding mbt onderwijsondersteuning (cognitieve ontwikkeling)	1,3,4,10,16,27,28,30,31,33,34,36,38,41,L2,L8	4,7,22,25,28,30,33,34,36,41,L2,L8	4,10,12,21,22,24,28,34,41,L8	4,20,33,34,37,41	10,15,28	5,29	L4	4,34, 37,41,L8
Rol vaders en moeders	1,10,16,18,19,27,30,33, 38, 41,L2,L8	25,30,33,38, 41,L2,L8	10,11,12,21,41, L8	33,41	10,15	5,29		41,L8
Specifieke thema's								
Seksespecifieke opvoeding	1,3,4,10,16,27,28,30,31,33,35	4,25,28,30,33	4,10,11,12,21,28	4,33	10,15,28	5,29		L3, 4
Opvoeden in Nederland (cultuurverschil, polarisatie)	1,2,3,10,16,17,18,19,27,28,31,33,41,L1,L8	2,7,25,28,33,41,L8	10,12,21,28,41, L8	20,33,41	10,15,28	5,29		41,L3, L8
Religieuze opvoeding	4,10,16,19,27,31,33,41,L1	4,25,33,41	4,10,12,21,41	4,33,41	10,15	5,29		41,L3, 4

Beleving opvoeding								
Opvoedingsbeleving, onderzekerheid en ondersteuningsbehoeften	1,2,10,14,16,17,27,28,30,33,38,40,L1,L8	2,7,14,25,28,30,33,40,L8	10,11,12,14,28,40,L8	14,33,40	10,15,28	5,29	40	38,40,L8
Ervaren opvoed- of gedragsproblemen	2,14,17,27,28,31,33,35,39,40,41,L1,L7,L8	2,14,25,28,33,39,40,41,L7,L8, L9	11,12,14,21,28,39,40,41,L7,L8	14,20,33,40,41	15,28	5	40, L5	40,41,L7,L8
Specifieke gezinskenmerken (in relatie tot opvoeding)								
Alleenstaand moederschap en tienermoederschap		25	11,12,21	37		5,29		
Armoede	33,40,41,L2	33,40,41,L2	40,41	33,40,41		29	40,L4	40,41
Opvoeden in concentratiewijken	4,33,L8	4,33,42,L8	4,42,L8	4,33			L4	4, L8
Vluchtverleden						5, 29		
Relatie met omgeving								
Relatie met school	3,16,27,28,34,41,L8	25,28,34,41,L8	12,28,34,41,L8	34,37,41	15,28	5,29	8, L4	34,37,41,L3,L8
Relatie met hulpverlenende instellingen	17,27,28,33	25,28,33	12,28	33	28	29	L5	
Informeel netwerk (steun bij opvoeding)	1,2,10,27,28,31,33,35,41	2,25,28,33,41,42	10,12,28,41,42	33,41	10,15,28	5		41
Opvoeding in relatie tot ontwikkeling	9,14,35,39,40,L6,L7,L8	9,14,22,23,25,26,39,40,L7,L8	6,9,11,14,22,39,40,L7,L8	9,14,40		5	40, 9	40,L7,L8

2 Typering van het samengevatte onderzoek

De onderzoeken zijn voorts getypeerd aan de hand van enkele kenmerken, waaronder de onderzoeksgroep, het onderzoekskader (financier), de samenstelling en omvang van de onderzoekspopulatie (los van etniciteit), en de gebruikte methode. Voor gedetailleerde informatie, zie Bijlage II met de samengevatte onderzoeken. In het onderstaande zijn de belangrijkste kenmerken kort samengevat. Bij de beschrijving van de onderzoekspopulatie en methode wordt afgesloten onderzoek onderscheiden van lopend onderzoek.

Onderzoeksgroep of -instituut

Opvallend veel onderzoek is uitgevoerd door vakgroepen of instituten van de Erasmus Universiteit Rotterdam, gevolgd door het SCO-Kohnstamm instituut, ITS Nijmegen, de Universiteit Utrecht en de Universiteit van Amsterdam. Daarnaast is in het kader van opvoeding meerdere malen onderzoek uitgevoerd door het Verwey-Jonker instituut, de Vrije Universiteit Amsterdam en SISWO. Verder is of wordt onderzoek naar opvoeding in migrantengezinnen gedaan door de GG&GD Amsterdam, IMES, NIDI, de Universiteit Leiden, de Hogeschool Rotterdam, de Nederlandse Gezinsraad, GGD Rotterdam, de Radboud Universiteit Nijmegen, de Rijksuniversiteit Groningen, de K.U. Leuven en een freelance onderzoeker.

Kader van het onderzoek

Het merendeel van het geselecteerde onderzoek naar opvoeding in gezinnen van niet-westerse afkomst wordt of is gefinancierd door derde (niet universitaire) partijen: Ministeries (VWS, OC&W, Justitie), gemeenten of gemeentelijke diensten (in Rotterdam en Amsterdam) en particuliere of door de overheid gefinancierde stichtingen of fondsen (Stichting Kinderpostzegels Nederland, de (inmiddels in het NJI opgegaane) Stichting Jeugdinformatie Nederland, het Programmeringscollege Onderzoek Jeugd (PCOJ; nu NJI), de European Science Foundation (ESF), Jantje Beton, C.W.Milfsfonds, stichting Pharos, FORUM, stichting voor Economische en Sociaal-Culturele en Ruimtelijke Wetenschappen (ESR), Fonds 1818 en het Europees Vluchtelingenfonds. Enkele keren financierden (niet-universitaire) onderzoeksinstituten zelf mee aan onderzoek (Verwey-Jonker Instituut, SCO Kohnstamm Instituut). Een minderheid van het onderzoek betrof eerste- of tweede geldstroomonderzoek, gefinancierd door het NWO (8), ZonMW (1) of universiteiten/onderzoeksscholen (Rijksuniversiteit Groningen, ISED).

Onderzoekspopulatie

In ongeveer de helft van de afgesloten onderzoeken waren ouders (moeders vaker dan vaders) de enige onderzoekssubjecten, in nog eens een groot aantal onderzoeken waren zij een bron van informatie naast jongeren of kinderen. De mate waarbij de opvoeding in deze laatste onderzoeken onderwerp van onderzoek vormde liep sterk uiteen. Deels betrof het studies waarbij de nadruk op de ontwikkeling van kinderen lag en de opvoeding als één van de verklarende kenmerken gold. Deels ook onderzoek waarin de opvoeding zelf meer centraal stond, ouders als de belangrijkste bron van informatie golden en jongeren aanvullend werden ondervraagd.

De leeftijd van de kinderen in de onderzoeken onder ouders liep uiteen. In veel onderzoeken werden ouders met kinderen tot 18 jaar geselecteerd, een kleiner aantal onderzoeken had betrekking op specifieke leeftijdscategorieën, zoals jonge kinderen tot 6 jaar (4), kinderen in de basisschoolleeftijd (4), kinderen van 0-12 jaar (1) of adolescenten (6). In enkele gevallen was de leeftijd van de kinderen niet bekend.

Het aantal ondervraagde allochtone ouders in de onderzoeken liep van 30 (bij twee Antilliaanse studies) of tussen de 50 en 100 (de opvoedingsstudies in specifieke etnische groepen) tot enkele honderden of zelfs duizenden (in grootschalige studies waarin één of enkele opvoedthema's centraal stonden).

In een zevental onderzoeken, veelal ontwikkelingsstudies naar schoolse ontwikkeling of welbevinden van jongeren, werd informatie over de opvoeding uitsluitend ontleend aan jongeren (en in een enkel geval kinderen). Het aantal jonge respondenten of ondervraagden van niet-westerse herkomst varieerde in deze studies van 60 tot enkele honderden. In een paar studies waren de onderzochten (jong)volwassenen, die terugkeken op hun opvoeding en/of vertelden hoe zij hun kinderen zelf opvoedden. Bij deze studies is vooral het materiaal over de recente en huidige opvoeding (die respondenten hun kinderen geven) verwerkt.

De nog lopende studies betreffen in meerderheid kwantificerende en deels kwalitatieve onderzoeken onder voornamelijk adolescenten waarbij in een aantal gevallen ook ouders worden bevraagd. Enkele onderzoeken richten zich op ouders met jonge kinderen of kinderen in de basisschoolleeftijd.

Bijna de helft van de onderzoeken vond in de Randstad plaats, waarvan vier uitsluitend in Amsterdam en zeven uitsluitend in Rotterdam. De rest was landelijk of richtte zich op steden verspreid over Nederland. In enkele onderzoeken is behalve over Nederland ook over andere landen informatie verzameld (bijvoorbeeld Suriname, Duitsland). Eén onderzoek is in België verricht.

Methoden

15 van de *afgesloten* onderzoeken zijn te typeren als kwalitatief, 16 als kwantificerend. In tien onderzoeken was sprake van een combinatie van kwalitatieve en kwantificerende methoden. Eén onderzoek was niet te typeren in termen van kwantitatief of kwalitatief; het betreft een review van literatuur waarbij de opvoeding in Marokko en Nederland wordt vergeleken. In de overgrote meerderheid van de onderzoeken zijn onderzoekssubjecten bevraagd aan de hand van een topic- of vragenlijst. Het meeste onderzoek heeft daarmee betrekking op zelfrapportage van ouders of van jongeren (over de relatie met de ouders of hun opvoeding), al dan niet via gesloten vragen. Vragenlijsten met gesloten vragen zijn deels schriftelijk, deels mondeling afgenomen. Kwalitatieve data zijn voor het overgrote deel face-to-face verzameld in gezinnen of in gesprekken met jongeren, die op allerlei plekken zijn gevoerd. Bij onderzoek onder ouders werd deels met vertalingen van vragenlijsten of met tweetalige interviewers gewerkt.

In een tiental onderzoeken is behalve middels vragenlijsten ook informatie verzameld via (participerende) observaties in gezinnen. In een klein aantal onderzoeken is daarnaast gebruik gemaakt van focusgroepgesprekken om informatie te verzamelen.

In ongeveer de helft van de afgesloten onderzoeken vond de start van de dataverzameling of de gehele dataverzameling plaats vóór 1998. In de meeste gevallen betrof het daarbij onderzoek dat vanaf halverwege de jaren negentig is geëntameerd. De overige onderzoeken zijn grotendeels in of na 1998 gestart; de meeste daarvan zijn uitgevoerd in de periode 2000-2005.

Deel IV Discussie en aanbevelingen

Aanbevelingen

In het voorgaande beschreven wij de uitkomsten uit het beschikbare onderzoek naar de opvoeding en ontwikkeling van kinderen in migrantengezinnen in Nederland. Ook gaven wij een overzicht van de belangrijkste kenmerken van het betreffende onderzoek en van leemten in de beschikbare kennis. Op basis van het aldus ontstane overzicht trekken wij in dit slotdeel van onze review conclusies voor de programmering van vervolgonderzoek. Daaraan voorafgaand wijzen wij op belangrijke implicaties voor (de diversiteit van) het beleid gericht op de ondersteuning van gezinnen en jongeren.

1 Implicaties voor beleid

Een eerste algemene conclusie is dat voor de ondersteuning van zowel allochtone (opgroeijende) jongeren als van hun ouders extra aandacht nodig blijft. De studie onderstreept hiermee het belang van aandacht voor diversiteit, zoals deze gestalte krijgt in de ZonMw-programma's 'Zorg voor Jeugd' en 'Diversiteit in het jeugdbeleid' (in opdracht van de ministeries van Jeugd en Gezin en Wonen, Werken en Integratie).

Jongeren, zeker uit gezinnen van de eerste generatie en met een laag opleidingsniveau⁵, kunnen minder steun ontnemen aan hun ouders en zijn daardoor meer op hun leeftijdgenoten aangewezen, van binnen of buiten de eigen familie. Zij zijn bevattelijker voor groepsdruk en kwetsbaarder voor (negatieve) invloeden van leeftijdgenoten. Beleid gericht op extra ondersteuning en begeleiding is van belang, bijvoorbeeld door leerkrachten⁶, coaches en (jeugd)mentoren. Dergelijke steun kan betrekking hebben op de onderwijsloopbaan, maar ook op andere pedagogische domeinen, zoals de relationele ontwikkeling, de plaatsbepaling als moslim in Nederland (voor islamitische jongeren), de omgang met discriminatie en stigmatisering en het leren van vaardigheden/empowerment ten behoeve van de participatie in de samenleving. Het is te verwachten dat de urgentie van de genoemde aandachtspunten deels afneemt met de toename van gezinnen van de tweede generatie en van het opleidingsniveau: ouders zullen immers steeds beter zijn toegerust voor het opvoeden in Nederland en voorzieningen raken wellicht beter op de nieuwe Nederlanders ingespeeld.

Allochtone ouders kennen als opvoeders meer onzekerheid en problemen dan autochtone ouders. Deze liggen op het vlak van de cognitieve en schoolse ontwikkeling van hun kinderen maar nog meer op het bredere pedagogische vlak: de ontwikkeling van nieuwe gezagsverhoudingen, de - meer open - communicatie met kinderen, de omgang met cultuurverschil en discriminatie/stigmatisering, de omgang met pubers, religieuze opvoeding en omgang met toenemende religieuze orthodoxie onder jongeren (bij moslimgezinnen), de stimulatie van attitudes/competenties bij meisjes en jongens met het oog op autonoom

⁵ Dit geldt althans de 'klassieke' groepen en recenter geïmmigreerde groepen waarover informatie beschikbaar is.

⁶ Leerkrachten zijn voor allochtone jongeren een belangrijker bron van steun dan voor autochtone jongeren (Pels & Nijsten 2000). Jongeren noemen zelf vaak als steunbron de (enkele) leerkrachten die persoonlijke aandacht aan hen besteden en begrip tonen voor hun achtergrond (b.v. Pels et al. 2008).

maatschappelijk functioneren, respectievelijk betrokken vaderschap, en de toenemende taakoverlap tussen moeders en vaders.

Daarnaast komen uit de geraadpleegde onderzoeken specifieke aandachtspunten voor beleid naar voren. Allochtone ouders voeden hun kinderen veel vaker in armoede op, in een grootstedelijke omgeving (in concentratiewijken), als tienermoeder (in bepaalde groepen) en als alleenstaande moeder. Ook het gebrek aan betrokkenheid van vaders vormt een belangrijk thema. In (opvoedings)ondersteuning verdienen deze kwesties meer aandacht, evenals de opvoeding van tienerkinderen.

Het reguliere aanbod aan opvoedingsondersteuning speelt nog onvoldoende op vragen hieromtrent in; het accent ligt sterk op onderwijsondersteuning. Ook is het reguliere aanbod nogal eens op informatieoverdracht gericht of cursorisch van aard. Gevraagd naar hun behoeften aan ondersteuning leggen ouders (autochtoon én allochtoon) het accent op informele ontmoeting met andere ouders en laagdrempelige uitwisseling (in tweerichtingsverkeer) met deskundigen. Om het geheel aan voorzieningen voor opvoedingsondersteuning te completeren zou een dergelijk laagdrempelig aanbod moeten worden gefaciliteerd, ook door het versterken van initiatieven vanuit de groepen zelf.

Meer in het algemeen zou het reguliere aanbod beter aan moeten sluiten bij vragen en behoeften van ouders. Blijvende aandacht is derhalve nodig voor (ontwikkeling van) diversiteitsgevoeliger methodieken, inzet van intermediairen uit de eigen kring, professionalisering en interculturalisering op organisatieniveau (zie b.v. Pels, Distelbrink & Tan te verschijnen). Zoals deze auteurs stellen zijn criteria om de diversiteitsgevoeligheid van (jeugd)interventies te beoordelen nog niet of niet voldoende vertegenwoordigd in de bestaande systemen voor de beoordeling van effectiviteit van interventies. Commissies zoals de Erkenningscommissie Gedragsinterventies Justitie en de Erkenningscommissie Jeugdinterventies zouden aandacht moeten besteden aan de incorporatie van dergelijke criteria.

De kwestie van aansluiting tussen vraag en aanbod kan uiteraard niet tot het methodische niveau beperkt blijven. Om bereik en toegankelijkheid van voorzieningen voor etnische minderheidsgroepen te realiseren zijn ook werken aan interculturalisering op institutioneel niveau en verbetering van de diversiteitscompetenties van professionals onontbeerlijk. Ook *pedagogische* deskundigheidsbevordering van vrijwilligers en professionals die met jeugd en ouders werken is gewenst.

De laatste jaren is sprake van de opkomst van laagdrempelige *bottom-up* initiatieven vanuit eigen kring. De continuïteit van dergelijke - vaak vrijwillige - projecten is echter niet vanzelfsprekend, laat staan de link met het professionele aanbod (De Gruijter et al. te verschijnen). Mede gezien de innovatieve potentie van dit frontliniewerk en het bereik ervan onder subgroepen die als 'onbereikbaar' te boek staan is aandacht hiervoor van groot belang.

2 Vervolgonderzoek

In deze paragraaf doen wij aanbevelingen voor de programmering van vervolgonderzoek naar de opvoeding en ontwikkeling van kinderen in de migratiecontext. Onze aanbevelingen zijn enerzijds gebaseerd op de in Deel II gepresenteerde bevindingen uit het beschikbare onderzoek, anderzijds op de op basis van het overzicht in Deel III geconstateerde lacunes.

Theorievorming

Veel van het beschikbare onderzoek is van toegepaste aard; naar verhouding is er minder theorievormend onderzoek. De bestaande theorievorming en methodieken zijn echter vaak gebaseerd op onderzoek in een westerse setting en middenklassenpopulaties daarbinnen (Deković & Asscher 2008; Pels 1998a). Er is toenemende ondersteuning voor de aanname dat naast overeenkomsten ook verschillen bestaan tussen (sub)culturen. Het is van belang dat de implicaties van nieuwe empirische inzichten doordringen in pedagogische en psychologische theorievorming, opdat deze op termijn de bestaande diversiteit beter zal representeren. Daarnaast is validering van vragenlijsten voor het meten van opvoeding en ontwikkeling dringend gewenst ten behoeve van toepassing bij niet-westerse migrantengroepen (zie ook De Bruijn & Deković 2004). Idealiter zouden onderzoekers hiertoe data moeten verzamelen uit meerdere bronnen (ouders, kinderen/adolescenten, leerkrachten) en meerdere methoden moeten toepassen (questionnaire, interview, observatie of ouder-kind interactie) (Deković, Pels & Model 2006).

Kwalitatief onderzoek

Zeker als er nog weinig informatie over de opvoedingssituatie in bepaalde groepen voorhanden is, is kwalitatief onderzoek van belang waarin aandacht wordt besteed aan de eigen ervaringen en inzichten van de betrokkenen. Wat betreft de 'klassieke' groepen ontbreekt kwalitatief onderzoek naar gezinnen van Hindostaanse afkomst, en is er ook weinig kwalitatieve informatie beschikbaar over de opvoedingssituatie in Antilliaanse een- en tweoudergezinnen. Het onderzoek naar nieuwe migrantengroepen is eveneens schaars. Dit geldt bijvoorbeeld Kaapverdianen, Ghanezen en migranten uit voormalig Joegoslavië. Ook ontbreekt kennis over de opvoeding van kinderen in gemengde huwelijken. Voorts is er nog weinig onderzoek naar gezinnen van de tweede generatie. De belangrijkste bronnen van kennis over de opvoeding in migrantengezinnen (van Marokkaanse, Turkse, Creools-Surinaamse en Chinese afkomst) dateren van 1998. Het zou goed zijn om dergelijk onderzoek, nu we meer dan 10 jaar verder zijn, te herhalen.

Niettemin weten wij momenteel feitelijk bijna meer van nieuwkomers in Nederland dan van autochtone Nederlanders (zie ook Pels & Vollebergh 2006). Daarbij overheerst wel het moederperspectief, terwijl ook dat van adolescenten enige aandacht heeft gekregen. Vaders kwamen nog niet veel aan het woord, hetgeen overigens ook voor autochtone Nederlanders geldt. Voorts is er nog weinig kwalitatief onderzoek beschikbaar dat waarden en/of gedrag van jongeren expliciet bestudeert in relatie tot de verschillende socialisatiecontexten waarin zij zich bewegen: naast het gezin de school, buurt en *peer group*. Onderzoek naar gerapporteerd gedrag zou gecombineerd moeten worden met observatieonderzoek in deze verschillende contexten. Daarbij is aandacht nodig voor de verschillende bronnen waaruit jongeren putten in hun (normatieve) ontwikkeling en verdient hun eigen perspectief een belangrijke plaats.

Kwantificerend en longitudinaal onderzoek

De tijd is rijp om naast explorerend onderzoek ook onderzoek te doen dat hypothesen toetst over verbanden tussen opvoeding en ontwikkeling en de rol van etnisch-culturele en sociaal-economische factoren daarbij, mede om een systematische bijdrage te kunnen leveren aan de theorievorming over opvoeding en ontwikkeling.

Grootschalig onderzoek naar opvoeding en ontwikkeling van migrantenkinderen is nog weinig voorhanden. Het onderzoek dat er is concentreert zich voornamelijk op kinderen van Marokkaanse en Turkse afkomst.

Ook onderzoek waarin naast moeders vaders systematisch zijn bevraagd is schaars.

Vergelijkend onderzoek is nog schaarser, laat staan onderzoek dat vergelijkingscategorieën in de landen van herkomst in de beschouwing betreft.

Longitudinaal opvoedingsonderzoek ontbreekt ten enenmale, terwijl juist dit type onderzoek in staat stelt veranderingen in de tijd te volgen en oorzakelijke verbanden tussen opvoeding en ontwikkeling na te gaan.

Het komt veel voor dat in onderzoek personen worden uitgesloten die het Nederlands niet machtig zijn. Er zou meer geïnvesteerd moeten worden in extra voorzieningen voor vertaling en inzet van tolken of interviewers uit eigen kring om dergelijke praktijken, en daarmee ondervertegenwoordiging van belangrijke subgroepen, te voorkomen.

Belangrijke onderzoeksthema's

Een aantal thema's verdient nadere aandacht: opvoeding in armoede, in concentratiewijken en etnische menging in de buurt en de betekenis ervan voor ouders en kinderen. De toename van transnationalisme, ook via internet, en de invloed die daarvan ongetwijfeld uitgaat op de opvoeding en ontwikkeling, zien we evenmin in het bestaande onderzoek terug en zou nadere studie waard zijn.

Verder is meer aandacht nodig voor (preventie van) tienermoederschap en intergenerationele overdracht daarvan, waarbij het vooral gaat om Antillianen/Arubanen en Creoolse Surinamers. In deze, maar zeker ook andere groeperingen waar eenouderschap toeneemt, zoals Hindostanen en moslims, is aandacht nodig voor de achtergronden van scheiding en alleenstaand moederschap en vooral de gevolgen ervan voor de opvoeding en ontwikkeling van kinderen (waaronder overdracht van eenouderschap). Ook in Caraïbische groepen is nog weinig bekend over de (gewenste) rol bij de opvoeding van uitwonende vaders en de invloed van de afwezigheid van vaders op kinderen. Meer onderzoek hiernaar is gewenst.

In sommige groepen lijkt sprake van externaliserende of internaliserende problematiek, zonder dat er nog veel over de achtergronden bekend is en/of over de betreffende jongeren. Dit geldt bijvoorbeeld de Somalische, Chinese en Hindostaanse groepering.

Meer kennis is ook nodig over partnergeweld en kindermishandeling, de gevolgen voor kinderen en preventie van intergenerationele overdracht van geweld in uiteenlopende etnische groepen.

In het licht van de aandacht voor jongeren die op het delinquente pad geraken, de radicalisering onder jongeren alsook de nadruk op integratie en burgerschapsvorming, is het opvallend hoe weinig onderzoek er is verricht naar morele en religieuze opvoeding in migrantengezinnen. Wat betreft het onderzoek naar morele opvoeding is het noodzakelijk om inzicht te verwerven in de doelen die migrantenouders met hun morele opvoeding nastreven (in aanvulling op de opvoedingswaarden waarover reeds enig inzicht is), welke morele waarden zij belangrijk vinden en op welke wijze zij hun kinderen moreel opvoeden. Tevens is het van groot belang om meer te weten over de morele ontwikkeling van jongeren uit migrantengezinnen, waarbij aandacht voor mogelijk botsende morele waarden van ouders en de school alsook de samenleving essentieel is. Voorts is meer aandacht nodig voor religieuze opvoeding, in en buiten het gezin, van moslimjongeren, met inbegrip van de pedagogische kwaliteit van de moskeelessen alsook de (vrijwillige) leerkrachten aldaar. Verder is het belangrijk om de relatie tussen de religieuze en morele opvoeding te onderzoeken, aangezien verwacht kan worden dat deze, met name in moslimgezinnen, verstrengeld zijn.

Ten slotte is gewezen op anti-integratieve invloeden vanuit gezin en gemeenschap enerzijds en discriminatie en stigmatisering vanuit de samenleving anderzijds. Dergelijke invloeden, hun impact op kinderen en mogelijkheden om negatieve effecten te voorkomen vormen alle onderwerpen voor nader onderzoek.

Opvoedingsondersteuning

Op het punt van opvoedingsondersteuning is opgemerkt dat het aanbod een aantal lacunes vertoont: ondersteuning bij de ontwikkeling van nieuwe gezagsverhoudingen, communicatie met kinderen, opvoeden als moslim in de westerse context, omgaan met discriminatie/stigmatisering, betrekken van vaders. Op deze terreinen is methodiekontwikkeling gewenst.

Kwalitatief onderzoek, bijvoorbeeld op basis van observatie, naar de interactie tussen jeugd/gezin en voorzieningen - bijvoorbeeld Centra Jeugd & Gezin - ontbreekt hoegenaamd. Dergelijk onderzoek is van belang om beter inzicht te krijgen in de haperende wisselwerking tussen de partijen, en op basis daarvan een betere aansluiting te realiseren tussen ouders/jeugd aan de ene kant (bijvoorbeeld door middel van psycho-educatie) en voorzieningen en professionals aan de andere.

Ook participatief onderzoek, waarin ouders/jeugd worden betrokken bij de ontwikkeling of verbetering van op hen gerichte voorzieningen, zou op touw moeten worden gezet. Verder verdient de rol van eigen kracht en initiatief van onderop, de mogelijkheid deze te verbinden met het reguliere aanbod en visie-ontwikkeling op de samenhang tussen beide nadere aandacht (zie De Gruijter et al. te verschijnen).

Ten slotte is onderzoek nodig ten behoeve van professionalisering en van verbetering van de cultureel-ecologische validiteit van interventies. Aandacht dient ook besteed te worden aan de ontwikkeling en herziening van toetsingscriteria voor het beoordelen van interventies op hun diversiteitsgevoeligheid (zie Pels et al. te verschijnen). Het gaat om processen van lange adem (feedbackloop van ontwikkelen, testen, evalueren enz.), die veel investering vergen. Ondersteuning en faciliteren hiervan is nodig.

Bredere pedagogische context

Opvoeding vindt niet alleen in het gezin plaats maar ook daarbuiten, zij het meer of minder intentioneel: in de kinderopvang, op school, in de buurt, het jeugd- en jongerenwerk. Maar in de bredere pedagogische infrastructuur ontbreekt een gezamenlijke visie op opvoeding en een gedeelde pedagogische verantwoordelijkheid, aldus Bakker en van Oenen (2007). Vooral jongeren in gezinnen van nieuwe Nederlanders kan dit kwetsbaar maken, omdat in hun geval de verschillende opvoedingscontexten onderling minder verbonden zijn. Voorzover onderzoek hiernaar is gedaan beperkt dit zich tot de verhouding gezin-school. Onderzoek is gewenst naar andere partijen binnen de 'bredere pedagogische infrastructuur', zowel de opvoedingsonzekerheid en -competenties bij professionals als de interacties en afstemming tussen met name het gezin en deze partijen.

Referenties

- Adriani, P. (1993). *Overbruggen van verschillen. Hulpverlening aan jeugdigen uit allochtone groepen*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden.
- Armistead, L.P., Clark, H., Nekol Barber, C., Dorsey, S., Hughley, J., Favors, M., & Wyckoff, S.C. (2004). Participant Retention in the Parents Matter! Program: Strategies and Outcome. *Journal of Child and Family Studies*, 13(1), 67-80.
- Bakker, H., & Aydogan, S. (2005). *Eergerelateerd geweld in Nederland. Een bronnenboek*. Utrecht: TransAct.
- Bakker, K. van, & Oenen, S. van (2007). Vernieuwing van de pedagogische infrastructuur voor 0-12-jarigen In P.A.H. van Lieshout, M.S.S. van der Meij & J.C.I. de Pree (red.), *Bouwstenen voor betrokken jeugdbeleid* (pp. 183-199). Den Haag/Amsterdam: WRR/Amsterdam University Press.
- Bengi-Arslan, L., Verhulst, F.C., Ende van der, J., & Erol, N. (1997). Understanding childhood (problem) behaviors from a cultural perspective: comparison of problem behaviors and competencies in Turkish immigrant, Turkish and Dutch children. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 32, 477-484.
- Berg, M. van den (2007). *'Dat is bij jullie toch ook zo?' Gender, etniciteit en klasse in het sociaal kapitaal van Marokkaanse vrouwen*. Amsterdam: Aksant.
- Bertrand, R.M., Hermanns, J.M.A., & Leseman, P.P.M. (1998). Behoeftte aan opvoedingsondersteuning in Nederlandse, Marokkaanse en Turkse gezinnen met kinderen van 0-6 jaar. *Nederlands Tijdschrift voor Opvoeding, vorming en onderwijs*, 14(1), 50-71.
- Bouw, C., & Karsten, L. (2004). *Stadskinderen. Verschillende generaties over de dagelijkse strijd om ruimte*. Amsterdam: Aksant.
- Bouw, C., Merens, A., Roukens, K., & Sterkx, L. (2003). *Een ander succes. De keuzes van Marokkaanse meisjes*. Amsterdam/Den Haag: SISWO/SCP.
- Bouwmeester, M., Deković, M., & Groenendaal, H. (1998). *Opvoeding in Somalische vluchtelingengezinnen in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Boyd, R.C., Diamond, G.S., & Bourjolly, J.N. (2006). Developing a family-based depression prevention program in urban community mental health clinics: a qualitative investigation. *Family Process*, 45(2), 187-204.
- Breuk, R., Khatib Alaoui, N., Jongman, E. (2007). Functionele gezinstherapie: de culturele inpassing binnen een forensisch behandelcentrum. In R. Beunderman, A. Savenije, F. de Rijke & P. Willems (red.), *nterculturalisatie in de GGZ. Wat speelt er?* (pp. 11-30). Assen: Van Gorcum.
- Bronfenbrenner, U. (1977). Toward an Experimental Ecology of Human Development. *American Psychologist*, 32, 513-31.
- Bronfenbrenner, U., & Morris, P.A. (1998). The ecology of developmental processes. In W. Damon & R.M. Lerner (Eds.), *Handbook of child psychology: Vol. 1. Theoretical models of human development* (pp. 993-1028). New York: Wiley.
- Brouwer, L. (1997). *Meiden met Ief. Marokkaanse en Turkse wegloopsters*. Amsterdam: VU Uitgeverij.
- Brouwer, L., Lalmahomed, B., & Josias, H. (1992). *Een onderzoek naar het weglopen van Marokkaanse, Turkse, Hindostaanse en Creoolse meisjes*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Bruyn, J. de, & Deković, M. (2004). *Lastige Pubers. Een vergelijkend onderzoek tussen Surinaamse, Surinaams-Nederlandse en Nederlandse adolescenten*. Amsterdam: SWP.
- Buijs, F.J., Demant, F., & Hamdy, A. (2006). *Strijders van eigen bodem. Radicale en democratische moslims in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Buijs, F., & Steenis, A. van (2007). *Professionals en radicalisering. Een programma van het Centrum voor Radicalisme- en Extremisme- Studies (CRES) (interne notitie)*.
- Buitelaar, M. (te verschijnen). *Van huis uit Marokkaans. Levensverhalen van hoogopgeleide migrantendochters*. Amsterdam: Bulaaq.

- Bus, A.G., Leseman, P.P.M. & Keultjes, P. (2000) Joint Book Reading across Cultures: A Comparison of Surinamese-Dutch, Turkish-Dutch, and Dutch Parent-Child Dyads. *Journal of Literacy Research*, 32(1), 53-76
- Clycq, N. (2006). *Kinderen breng je niet alleen groot. Visies van Belgische, Italiaanse en Marokkaanse ouders op gezinssocialisatie*. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid.
- Coard, S.I., Wallace, S.A., Stevenson, H.C., & Brotman, L.M. (2004). Towards culturally relevant preventive interventions: the consideration of racial socialization in parent training with African American families. *Journal of Child and Family Studies*, 13(3), 277-293.
- Coenen, L. (2001). *'Word niet zoals wij!' De veranderende betekenis van onderwijs bij Turkse gezinnen in Nederland*. Amsterdam: Spinhuis (proefschrift).
- Crok, S., Slot, J., Trip, D., & Klein Wolt, K. (2002). *Vrijtijdsbesteding jongeren in Amsterdam*. Amsterdam: Bureau voor Onderzoek en Statistiek.
- Crul, M. (2000). *De sleutel tot succes. Over hulp, keuzes en kansen in de schoolloopbanen van Turkse en Marokkaanse jongeren van de tweede generatie*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Daal, H.J. van (2003). Naar een professionele aanpak van migrantenproblematiek. In E. Plemper, G. van der Laan & K. van Vliet (red.), *Passie voor professionaliteit. Onderzoek naar professionele handelingsruimte en vraaggerichtheid* (pp. 39-55). Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Denby, R., & Alford, K. (1996). Understanding African American Discipline Styles: Suggestions for Effective Social Work Intervention. *Journal of Multicultural Social Work*, 4(3), 81-98.
- Deković, M., & Asscher, J. (2008). Interventies voor jongeren die antisociaal gedrag vertonen: kenmerken, werkzame mechanismen en moderators van effectiviteit. In D. Brons, N. Hilhorst & F. Willemsen (red.) *Kennisfundament t.b.v. de aanpak van criminele Marokkaanse jongeren* (pp. 91-135). Den Haag: WODC.
- Deković, M., Pels, T., & Model, S. (2006). Unity and diversity in child rearing: Looking back, looking forward. In M. Deković, T. Pels. & S. Model (Eds.), *Child Rearing Differences In Six Ethnic Families: The Multi-Cultural Dutch Experience* (pp. 279-303). Lewiston et al.: Edwin Mellen Press.
- Demant, F. (2005). *Islam is inspanning. De beleving van de islam en sekseverhoudingen bij Marokkaanse jongeren in Nederland*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Denessen, E., Driessen, G., & Slegers, P. (2005). Segregation by choice? A study of group-specific reasons for school choice. *Journal of Education Policy*, 20(3), 347-368.
- Diepenmaat, A.C.M. Wal, M.F., & Pauw-Plomp, H. van der (2001). Etnische verschillen in ervaren opvoedingsproblemen bij ouders van vijfjarige kinderen. *Tijdschrift voor Gezondheidswetenschappen*, 81(4), 189-195.
- Dijk, T. van, & Oppenhuis, E. (2002). *Huiselijk geweld onder Surinamers, Antillianen en Arubanen, Marokkanen en Turken in Nederland*. Hilversum : Intomart
- Distelbrink, M. (1998). *Opvoeding in Surinaams-Creoolse gezinnen in Nederland. Een eigen koers*. Assen: Van Gorcum.
- Distelbrink, M. (2000). *Opvoeden zonder man. De opvoeding en ontwikkeling in Creools-Surinaamse een- en tweeoudergezinnen in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Distelbrink, M. (2005). Creools-Surinaamse vaders. Vaderen in en buiten het gezin. In M. Distelbrink, P. Geense, & T. Pels (red.), *Diversiteit in vaderschap. Chinese, Creools-Surinaamse en Marokkaanse vaders in Nederland* (pp. 121-211). Assen: Van Gorcum.
- Distelbrink, M. & Hooghiemstra, E. (2005). Allochtone gezinnen: feiten en cijfers. Den Haag: Nederlandse Gezinsraad.
- Distelbrink, M., & Hooghiemstra, E. (2006). Demografie. In S. Keuzenkamp & A. Merens (red.), *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden* (pp. 18-39). Den Haag: SCP.
- Distelbrink, M., & Pels, T. (2000). Opvoeding en integratie in het onderwijs. In T. Pels (red.), *Opvoeding en integratie. Een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en pedagogische afstemming tussen gezin en school* (pp. 114-139). Assen: Van Gorcum.
- Distelbrink, M., & Pels, T. (2002). Normatieve oriëntaties en binding. In J. Veenman (red.), *De toekomst in meervoud. Perspectief op Multicultureel Nederland* (pp. 115-145). Assen: Van Gorcum.

- Distelbrink, M., & Pels, T. (te verschijnen). *Kennisfundament t.b.v. de aanpak van criminaliteit bij Antilliaanse jongeren*. Den Haag: WODC.
- Distelbrink, M., Geense, P., & Pels, T. (2005a) Divers vaderschap. Inleiding. In M. Distelbrink, P. Geense, & T. Pels (red.), *Diversiteit in vaderschap. Chinese, Creools-Surinaamse en Marokkaanse vaders in Nederland* (pp. 11-41). Assen: Van Gorcum.
- Distelbrink, M., Geense, P. & Pels, T. (red.) (2005b). *Diversiteit in vaderschap. Chinese, Creools-Surinaamse en Marokkaanse vaders in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Dominguez Martinez, S., & Vreeswijk, A. (2002). Ruimtelijke concentratie van allochtonen. In J. Veenman (red.), *De toekomst in meervoud. Perspectief op Multicultureel Nederland* (pp. 39-55). Assen: Van Gorcum.
- Doornenbal, J. (1996). *Ouderschap als onderneming. Moeders en vader over opvoeden in de jaren negentig*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Driessen, D., & Doesburgh, J. (2003). *Gezinsomstandigheden, opvoedingsfactoren en sociale en cognitieve competenties van jonge kinderen*. Nijmegen: ITS.
- Driessen, D., Werf, M. van der, & Boulal, A. (2004). *Laat het van twee kanten komen. Eindrapportage van een verkenning van de maatschappelijke rol van moskeeën in Amsterdam*. Amsterdam: Nieuwe Maan en ACP Advies.
- Eck, S. van (2008). *Radicalisering in het klaslokaal. Hoe te herkennen en te handelen?* Amsterdam: CNA.
- Egten, C. Van, Zeijl, E., Hoog, S. de, Nankoe, C., & Petronia, E. (2008). *Gezinnen van de toekomst. Opvoeding en opvoedingsondersteuning*. Den Haag: E-Quality.
- Eldering, L. (1995). Child-rearing in bi-cultural settings: A culture-ecological approach. *Psychology in Developing Societies*, 7, 134-153.
- Eldering, L. (2002). *Cultuur en opvoeding. Interculturele pedagogiek vanuit ecologisch perspectief*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Eldering, L., & Borm, J.A. (1996a). *Alleenstaande Marokkaanse moeders*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Eldering, L., & Borm, J.A. (1996b). *Alleenstaande Hindostaanse moeders*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Eldering, L., Adriani, P., Hamel, M., & Vedder, P. (1999). *Verstandelijk gehandicapte kinderen in Marokkaanse en Turkse gezinnen*. Assen: Van Gorcum.
- Eisenhart, M. (2002). Changing Conceptions of Culture and Ethnographic Methodology: Recent Thematic Shifts and their Implications for Research on Teaching. In V. Richardson (Ed.), *The Handbook of Research on Teaching* (pp. 209-225). Washington DC: American Educational Research Association.
- Entzinger, H., & Dourleijn, E. (2008). *De lat steeds hoger: de leefwereld van jongeren in een multi-etnische stad*. Assen: Van Gorcum.
- Garssen, M.J, Hoogenboezem, J., & Kerkhof, A.J. (2006). Zelfdoding onder migrantengroepen en autochtonen. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 48, 717-27.
- Geense, P. (2005). Chinese vaders. Opvoeden tussen de bedrijven door. In M. Distelbrink, P. Geense, & T. Pels (red.). *Diversiteit in vaderschap. Chinese, Creools-Surinaamse en Marokkaanse vaders in Nederland* (pp. 37-120). Assen: Van Gorcum.
- Geense, P., & Pels, T. (1998). *Opvoeding in Chinese gezinnen in Nederland. Een praktische benadering*. Assen: Van Gorcum.
- Gemeente Utrecht (2004). *Kinderpeiling sport 2004*. Utrecht: gemeente Utrecht.
- Gemert, F. van (1998). *Ieder voor zich. Kansen, cultuur en criminaliteit van Marokkaanse jongens*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Gerrits, L., Deković, M., Groenendaal, H., & Noom, M. (1996). Opvoedingsgedrag. In J. Rispens, J. Hermanns & W. Meeus (red), *Opvoeden in Nederland* (pp. 41-70) Assen: Van Gorcum.
- Goderie, M., Stekete, M.J., Mak, J., & Wentink, M. (2004). *Samenplaatsing van jongeren in justitiële inrichtingen*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Gijsberts, M., & Dagevos, J. (2005). *Uit elkaars buurt. De invloed van etnische concentratie op integratie en beeldvorming*. Den Haag: SCP.
- Gruijter, M. de, & Pels, T. (2005). *De toekomst van buurtvaderschap. Professionalisering met behoud van zeggenschap*. Baarn: Odyssee.

- Gruijter, M. de, & Tan, S. (te verschijnen). *De frontlinie versterken. Interculturele methodieken van zelforganisaties in het voorportaal van de jeugdzorg*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Harchaoui, S., & Huinder, C. (red.) (2003) *Stigma: Marokkaan! Over afstoten en insluiten van een ingebeelde bevolkingsgroep*. Utrecht : FORUM.
- Hermans, Ph. (2002). Opvoeden in een 'multiculturele' samenleving. Opvattingen, idealen, praktijken en problemen van Marokkaanse ouders. In C. Timmerman, P. Hermans & J. Hoornaert (red), *Allochtone jongeren in het onderwijs* (pp. 95-148). Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Hermanns, J. (1998). Family risks and family support: an analysis of concepts In J. Hermanns & H.R. Leu (Eds.), *Family risks and family support. Theory, research and practice in Germany and in the Netherlands* (pp. 9-39). Delft: Eburon.
- Hoek, J. van der (1994). *Socialisatie in migrantengezinnen. Een basis voor opvoedingsondersteuning*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Hofman, W.H.A. (1993). *Effectief onderwijs aan allochtone leerlingen. Een empirische studie naar de invloed van school- en klasfactoren op e loopbaan van allochtone en autochtone leerlingen in het voortgezet onderwijs*. Delft: Eburon (proefschrift Rotterdam).
- Holland, D., & Lave, J. (Eds.) (2000). *History in Person*. New Mexico: School of American Research Press.
- Hooghiemstra, E., Smets, J. & Hartog, J. den (2008). *Onderzoeksinventarisatie Jeugd en gezin*. Tilburg: PON.
- Hoogsteder, M., & Suurmond, J. (1997). *'U krijgt er een beschermengel bij...'*. Onderzoek naar de communicatie tussen gezinsvoogden en ouders in het kader van een ondertoezichtsstelling. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Hughes, D., & Chen, L. (1999). The nature of parents' race-related communications to children: a developmental perspective. In L. Balter & C.S. Tamis-leMonda (Eds.), *Child Psychology: A handbook of contemporary issues* (pp. 467-490). Philadelphia: Taylor & Francis.
- Huiberts, A., Meeus, W., Oosterwegel, A., & Vollebergh, W. (2002). Verbondenheid en autonomie bij Nederlandse en Marokkaanse jongeren. Een studie vanuit het individualisme-collectivisme perspectief. In A.M.P. Huiberts (red.), *Individualisme en collectivisme in de adolescentie. Studies onder Nederlandse, Marokkaanse en Turkse jongeren* (pp. 81-99). Enschede: PrintPartners Ipskamp.
- Gemeente Amsterdam (2005). *Interculturele verhoudingen op Amsterdamse scholen voor voortgezet onderwijs en middelbaar beroepsonderwijs*. Amsterdam: Bestuursdienst Amsterdam.
- Jong, J.D. de (2007). *Kapot moeilijk. Een etnografisch onderzoek naar opvallend delinquent groepsgegedrag van 'Marokkaanse' jongens*. Amsterdam: Aksant.
- Jonkers, M. (2003). *Een miskende revolutie. Het moederschap van Marokkaanse vrouwen*. Amsterdam: Aksant.
- Jungbluth (1998) Leerlingen in de ogen van hun leerkrachten: meer dan presteren alleen. Hoe aangepast en hoe weerbaar lijken kansarme leerlingen? *Migrantenstudies*, 14, 98-115.
- Junger, M., Terlouw, G.J., & Heijden, P.G.M. van der (1995). Crime, accidents and social control. *Criminal behavior and mental health*, 5, 386-410.
- Junger-Tas, J. (2001). Etnische minderheden, maatschappelijke integratie en criminaliteit. In J. Junger-Tas & F. Bovenkerk (red.), *De oorzaken van criminaliteit onder etnische minderheden. Conceptuele Studies Sociale Cohesie/NMPS van NWO* (pp. 3-28). Leiden/Utrecht.
- Kagitçibaşı, Ç. (1997). Individualism and collectivism. In J. W. Berry, M. H. Segall & Ç. Kagitçibaşı (Eds.), *Handbook of cross-cultural psychology. Volume 3: Social behavior and applications* (pp. 1-51). Boston et al.: Allyn and Bacon.
- Ketner, S. (2008). *Marokkaanse wortels, Nederlandse grond. Exploratie, bindingen en identiteitsstrategieën van jongeren van Marokkaanse afkomst*. Groningen: z.u. (proefschrift).

- Keune, C., Boonstra, N., & Overgaag, A. (m.m.v. Snel, E., Duyvendak, J., & Nieborg, S.) (2002). *"Mijn vrienden ken ik van de straat"*. *Vrijtijdsbesteding van jonge Turken en Marokkanen in de openbare stedelijke ruimte*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Klaassen, C., & Leeferink, H. (1998). *Partners in opvoeding in het basisonderwijs. Ouders en docenten over de pedagogische afstemming tussen gezin en school*. Assen: van Gorcum.
- Knijn, T., & Wel, F. van (2001) *Een wankel evenwicht. Arbeid en zorg in gezinnen met jonge kinderen*. Amsterdam: SWP.
- Koning, M. de (2008). *Zoeken naar een 'zuivere' islam. Geloofsbeleving en identiteitsvorming van jonge Marokkaans-Nederlandse moslims*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Kook, H., & Vedder, P. (1998). *Moederwensen. Opvoedingsdoelen en opvoedingsstijlen van Antilliaanse moeders in Nederland*. Utrecht: FORUM.
- Lafromboise, T., Coleman, H.L.K., & Gerton (1993). J. Psychological impact of biculturalism: evidence and theory. *Psychological Bulletin*, 114, 395-412.
- Lalmahomed, B. (1999). *Creoolse vrouwen. Opvoeding en levensstijl*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Lawick, J. van., & Groen, M. (2003). *Intieme oorlog: over de kwetsbaarheid van familierelaties*. Amsterdam: Van Gennep.
- Leeman, Y., & Pels, T. (2006). Citizenship Education in the Dutch Multi-Ethnic Context. *European Education*, 38, 64-76.
- Ledoux, G., Leeman, Y., Moerkamp, T., & Robijns, M. (2000). *Ervaringen met intercultureel leren in het onderwijs. Evaluatie van het project Intercultureel Leren in de Klas*. Amsterdam: SCO.
- Leseman, P.P.M., Sijssling, F.F., Jap-a-Joe, S.R., & Sahin, S. (1995). Gezinsdeterminanten van de cognitieve ontwikkeling van Nederlandse, Surinaamse en Turkse kleuters van 4-5 jaar. *Pedagogische Studien*, 72, 186-205.
- Looij-Jansen, P.M. van de, Bun, C.J.E., Butte, D., & Wilde, E.J. de (2003). De samenhang tussen psychisch welbevinden en gezinsfactoren bij Turkse en Nederlandse adolescenten. *Tijdschrift voor Gezondheidswetenschappen*, 81(4), 189-195.
- Mak, J., & Pels, T. (2005). *Ondersteuning aan opvoeders in Alphen aan den Rijn. Een analyse van aanbod en vraag*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Maugham, B. (2001). Schoolinvloeden. In H. van Leeuwen, W. Slot & M. Uiterwijk (red.), *Antisociaal gedrag bij jeugdigen. Determinanten en interventies* (pp. 23-49). Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Meeus, W., Pels, T., & Vollebergh, W. (1999). Etnische verschillen in de oriëntatie van jongeren op ouders en leeftijdgenoten. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek*, 38, 357-368.
- Niekerk, M. van (2000). *De krekel en de mier. Fabels en feiten over maatschappelijke stijging van Creoolse en Hindostaanse Surinamers in Nederland*. Amsterdam: Spinhuis.
- Nijhuis, H. (red.) (2000) *Aan de grenzen, suïcidaal gedrag onder allochtone meisjes en jonge vrouwen*. Den Haag: Bureau Public Health Den Haag.
- Nijsten, C. (1998). *Opvoeding in Turkse gezinnen in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Nijsten, C. (2000). Opvoedingsgedrag. In T. Pels (red.), *Opvoeding en integratie. Een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en pedagogische afstemming tussen gezin en school* (pp. 56-88). Assen: Van Gorcum.
- Nijsten, C., & Pels, T. (2000). Opvoedingsdoelen. In T. Pels (red.), *Opvoeding en integratie. Een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en pedagogische afstemming tussen gezin en school* (pp. 33-56). Assen: Van Gorcum.
- Nijsten, C., Geense, P., Pels, T., & Vollebergh, W. (2002). *Allochtone ouders en justitie. Vragen en behoeften van Antilliaanse, Marokkaanse, Surinaamse en Turkse ouders van jeugdigen die in aanraking komen met politie en justitie*. Den Haag: WODC.
- Ogbu, J. (1987). Variability in Minority School Performance: a Problem in Search of an Explanation. *Anthropology & Education Quarterly*, 18, 312-34.
- Ogbu, J., & Simons, H. (1998). Voluntary and Involuntary Minorities: a Cultural-ecological Theory of School Performance with Some Implications for Education. *Anthropology and Education Quarterly*, 29, 155-188.
- Oort, F. van (2006). *Emotional and behavioral problems of Turkish adolescents and young adults in the Netherlands*. Rotterdam: Optima Grafische Communicatie.

- Oosterwegel, A., & Vollebergh, W. (2006). Jongeren in Nederland en hun waarden. In T. Pels & W. Vollebergh (red.), *Diversiteit in opvoeding en ontwikkeling. Een overzicht van recent onderzoek in Nederland* (pp. 130-143). Amsterdam: Aksant.
- Pels, T. (1991). *Marokkaanse kleuters en hun culturele kapitaal: Opvoeden en leren in het gezin en op school*. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Pels, T. (1998a). *Opvoeding in Marokkaanse gezinnen in Nederland. De creatie van een nieuw bestaan*. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. (1998b). Vaderschap in de ogen van Marokkaanse moeders. In F. Boer, M. Deković, J. Rispens & G. Smid (red.), *Vaders. Speciale uitgave van Kind en Adolescent, 19*, 169-176.
- Pels, T. (red.) (2000). *Opvoeding en integratie. Een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en pedagogische afstemming tussen gezin en school*. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. (2002). *De spanning tussen leren en socialiseren. Afzijdigheid van de les in de context van het pedagogisch klimaat in twee multi-etnische brugklassen*. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. (2003). *Respect van twee kanten. Een studie over last van Marokkaanse jongeren*. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. (2005). Marokkaanse vaders. Van patriarchen naar betrokken paternalisten. In M. Distelbrink, P. Geense, & T. Pels (red.), *Diversiteit in vaderschap. Chinese, Creools-Surinaamse en Marokkaanse vaders in Nederland* (pp. 215-301). Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. (2008a). *Aandachtspunten voor preventie van marginalisering van jongens van Marokkaanse afkomst*. In D. Brons, N. Hilhorst & F. Willemsen (red.), *Het kennisfundament t.b.v. de aanpak van criminele Marokkaanse jongeren* (pp. 183-197). Den Haag: WODC.
- Pels, T. (2008b). De pedagogische omgeving van nieuwe Nederlanders. In: I. Weijers & Ch. Eliaerts (red.), *Jeugdcriminologie. Achtergronden van Jeugdcriminaliteit* (pp. 315-337). Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- Pels, T., & Distelbrink, M. (2000). Opvoedingsondersteuning: vraag en aanbod. In: T. Pels (ed.) *Opvoeding en integratie. Een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en pedagogische afstemming tussen gezin en school* (pp. 172-204). Assen: Van Gorcum.
- Pels, T., & Gruijter, M. de (red.) (2005). *Vluchtelingengezinnen en Integratie. Opvoeding en ondersteuning in Iraanse, Irakese, Somalische en Afghaanse gezinnen in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T., & Gruijter, M. de (2006). Emancipatie van de tweede generatie. Keuzen en kansen in de levensloop van jonge moeders van Marokkaanse en Turkse afkomst. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T., & Haan, M. de (2003). *Continuity and Change in Moroccan Socialization. A Review of the Literature on Socialization in Morocco and among Moroccan Families in the Netherlands*. Utrecht: Verwey Jonker and Utrecht University.
- Pels, T., & Nijsten, C. (2000). Jongeren over hun opvoeding. In T. Pels (red.), *Opvoeding en integratie. Een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en pedagogische afstemming tussen gezin en school* (pp. 88-114). Assen: Van Gorcum.
- Pels, T., & Nijsten, C. (2003). Myths and Realities of Diversity in Parenting and Parent-child Relations: A Comparison of Indigenous and Non-indigenous Families in The Netherlands. In L. Hagendoorn, J. Veenman & W. Vollebergh (Eds.), *Integrating Immigrants in The Netherlands. Cultural versus Socio-Economic Integration* (pp. 63-90). Aldershot/Burlington: Ashgate.
- Pels, T., & Vedder, P. (1998). Vaderschap in cultureel perspectief. Een inleiding. *Vaders. Speciale uitgave van Kind en Adolescent, 19*, 133-148.
- Pels, T., & Vollebergh, W. (2006). Ontwikkeling en opvoeding van allochtone kinderen -agenda voor de toekomst. In T. Pels & W. Vollebergh (red.), *Diversiteit in opvoeding en ontwikkeling. Een overzicht van recent onderzoek in Nederland* (pp. 157-166). Amsterdam: Aksant.
- Pels, T., Dogan, G., & El Madkouri, H. (2006). *Pedagogiek in moskee Ayasofya*, Utrecht: Verwey-Jonker Instituut en FORUM.
- Pels, T., Lahri, F., & El Madkouri, H. (2006a). *Pedagogiek in moskee Othman*, Utrecht: Verwey-Jonker Instituut en FORUM.

- Pels, T., Lahri, F., & El Madkouri, H. (2006b). *Pedagogiek in moskee Al Wahda*, Utrecht: Verwey-Jonker Instituut en FORUM.
- Pels, T., Gruijter, M. de, & Lahri, F. (2008) *Jongeren en hun islam. Jongeren over hun ondersteuning als moslim in Nederland*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut/FORUM.
- Pels, T., Distelbrink, M., Tan, S. (te verschijnen). *Meetladder Diversiteit Interventies. Naar verhoging van bereik en effectiviteit van interventies voor verschillende (etnische) doelgroepen*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Pels, T., Gruijter, M. de, & Middelkoop, M. (te verschijnen). *Evaluatie trainingen in het onderwijs in het herkennen van en omgaan met radicalisering*. Utrecht: FORUM/Verwey-Jonker Instituut.
- Phalet, K., & Andriessen, I. (2003). Acculturation, motivation and educational attainment: a contextual model of minority school achievement. In L. Hagendoorn, J. Veenman & W. Vollebergh (Eds.), *Integrating immigrants in the Netherlands. Cultural versus socio-economic integration* (pp. 145-173). Aldershot: Ashgate.
- Phalet, K., & Hagendoorn, L. (1996). Personal adjustment to acculturative transitions: the Turkish experience. *International Journal of Psychology*, 31, 131-144.
- Phalet, K., & Schönplflug, U. (2001). Intergenerational transmission of collectivism and achievement values in two acculturation contexts. The case of Turkish families in Germany and Turkish and Moroccan families in the Netherlands. *Journal of cross-cultural psychology*, 32(2), 186-201.
- Phalet, K., Vanlotringen, C., & Entzinger, H. (2000). *Islam in de multiculturele samenleving. Opvattingen van jongeren in Rotterdam*. Utrecht: ERCOMER.
- Pool, M., Geense, P., & Lucassen, N. (2005). *Allochtone gezinnen. Opvoeding van tieners*. Den Haag: Nederlandse Gezinsraad.
- Portes, A. (1995). Segmented Assimilation among New Immigrant Youth: a Conceptual Framework. In R. Rumbaut and W. Cornelius (Eds.), *California's Immigrant Children: Theory, Research, and Implications for Educational Policy* (pp. 71-76). San Diego: University of California/ La Jolla: Center for U.S. Mexican Studies.
- Reijneveld, S.A., Harland, P., Brugman, E., Verhulst, F.C., & Verloove-Vanhorick, S.P. (2005). Psychosocial problems among immigrant and non-immigrant children. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 14, 145-152.
- Salverda, B. (2004). *Laat me los, hou me vast*, Den Haag: GGD.
- San, M. van (1998). *Stelen & steken. Delinquent gedrag van Curaçaose jongens in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Sarno Owens, J., Richerson, L., Murphy, C.E., Jageleweski, A., & Rossi, L. (2007). The Parent Perspective: Informing the Cultural Sensitivity of Parenting Programs in Rural Communities. *Child & Youth Care Forum*, 36(5), 179-194.
- Schreurs, D., & Pels, T. (1997). *Opvoedingsondersteuning in Gouda. Een beeld van het aanbod voor Marokkaanse gezinnen met jonge kinderen*. Gouda: Stichting S&O.
- Selten, J.P. (2002). Epidemiologie van schizofrenie bij migranten in Nederland. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 44, 665-675.
- Slootman, M., & Tillie, J. (2006). *Processen van radicalisering. Waarom sommige Amsterdamse moslims radicaal worden*. Amsterdam: IMES.
- Smit, F., Driessen, G., & Doesborgh, J. (2005). *Opvattingen van allochtone ouders over onderwijs: tussen wens en traditie. Een inventarisatie van de verwachtingen en wensen van ouders ten aanzien van de basisschool en educatieve activiteiten in Rotterdam*. Nijmegen: ITS.
- Spruijt, E. (2007). *Scheidingskinderen. Overzicht van recent sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar de gevolgen van ouderlijke scheiding voor kinderen en jongeren*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Stevens, G. (2004). *Mental health in Moroccan youth in the Netherlands*. Proefschrift Universiteit Utrecht.
- Stevens, G.W.J.M., Pels, T.V.M., Bengi-Arslan, L., Verhulst, F.C., Vollebergh, W.A.M., & Crijnen, A.A.M. (2003). Parent, teacher and self reported problem behavior in the

- Netherlands: Comparing Moroccan immigrant with Dutch and with Turkish immigrant children and adolescents. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 38, 576-585.
- Stevens, G., Pels, T., Vollebergh, W., & Crijnen, A. (2004). Patterns of psychological acculturation in adult and adolescent Moroccan immigrants living in The Netherlands. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 35(6), 689-704.
- Stevens, G.W.J.M., Vollebergh, W.A.M., Pels, T., & Crijnen, A.A.M. (2005a). Predicting externalizing problems in Moroccan immigrant adolescents in the Netherlands. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 40, 571-579.
- Stevens, G.W.J.M., Vollebergh, W.A.M., Pels, T., & Crijnen, A.A.M. (2005b). Predicting internalizing problems in Moroccan immigrant adolescents in the Netherlands. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 40, 1003-1011.
- Stevens, G.W.J.M., Vollebergh, W.A.M., Pels, T.V.M., & Crijnen, A.A.M. (2006) Parenting and internalizing and externalizing problems in Moroccan immigrant youth in the Netherlands [Online First article]. *Journal of youth and adolescence*. Geraadpleegd op 12 september 2006, via, <http://www.springerlink.com/content>.
- Super, Ch., & Harkness, S. (1986). The Developmental Niche: A Conceptualization at the Interface of Child and Culture. *International Journal of Behavioral Development*, 9, 545-569.
- Super, C., & Harkness, S. (1998). The cultural structuring of child development. In J.W. Berry, P.R. Dasen & T.S. Saraswathi (Eds.), *Handbook of cross-cultural psychology. Volume 2: basic processes and human development* (pp. 1-40). Boston et al.: Allyn and Bacon.
- Turkenburg, M., & Gijsberts, M. (2006). Onderwijs en inburgering. In S. Keuzenkamp & A. Merens (red.), *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden* (pp. 39-68). Den Haag: SCP.
- Veen, A. (1999). *Stappen op weg naar onderwijsondersteuning. Deel 1a: Antilliaanse en Arubaanse ouders in Rotterdam over de relatie tussen ouders en basisschool*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut.
- Veen, A., Vergeer, M., Oenen, S. van, Glaudé, M., & Breetvelt, I. (2007). *ZonMw Programmeringsstudie Jeugd, Deelstudie 1: Effecten van interventies in pedagogische basisvoorzieningen*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut.
- Veen, I. van der (2001). *Succesful Turkish and Moroccan Students in the Netherlands*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Vedder, P., Boekaerts, M., & Seegers, G. (2005). Perceived social support and well being in school: the role of student's ethnicity. *Journal of Youth and Adolescence*, 34(3), 269-278.
- Veld, Th. (2002). Onderwijs. In J. Veenman (red.) (2002), *De toekomst in meervoud. Perspectief op multicultureel Nederland* (pp. 55-85). Assen: Van Gorcum.
- Veling, W., Susser, E., Os, J. van, Mackenbach, J.P., Selten, J.-P., & Hoek, H.W. (2008). Ethnic Density of Neighborhoods and Incidence of Psychotic Disorders Among Immigrants. *American Journal of Psychiatry*, 165, 66-73.
- Verkuyten, M., & Thijs, J. (2002). *Etnische relaties op basisscholen. Research Paper 2002/01*. Utrecht: ERCOMER/UU.
- Veugelers, W., & Kat, E. de (1998). *Opvoeden in het voortgezet onderwijs. Leerlingen, ouders en docenten over de pedagogische opdracht en de afstemming tussen gezin en school*. Assen: Van Gorcum.
- Vollebergh, W. (2002). *Gemiste kansen. Culturele diversiteit en jeugdzorg*. Nijmegen: Radboud Universiteit (oratie).
- Vollebergh, W.A.M., Have ten, M., Deković, M., Oosterwegel, A., Pels, T., Veenstra, R., Winter de, A., Ormel, H., & Verhulst, F. (2005). Mental health in immigrant children in the Netherlands. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 40, 489-496.
- Wermölder, H. (1990). *Een generatie op drift. De geschiedenis van een Marokkaanse randgroep*. Arnhem: Gouda Quint.
- Wissink, I.B. (2006). *Parenting, friendship relations and adolescent functioning in different ethnic groups*. Proefschrift SCO-Kohnstamm instituut.

- Wissink, I.B., Deković, M., & Meijer, A.M. (2006). Parenting behavior, quality of the parent-adolescent relationship and adolescent functioning in four ethnic groups. *Journal of Early Adolescence*, 26, 1-27.
- Xiao, H. (2000). Class, gender and parental values in the 1990s. *Gender & Society*, 6, 785-803.
- IJzendoorn, M.H.van, Prinzie, P., Euser, E.M., Groeneveld, M.G., Brilleslijper-Kater, S.N., Noort-van der Linden, A.M.T. van, Bakermans-Kranenburg, M.J., Juffer, F., Mesman, J., Klein Velderman, M., San, M., & Beuk, M. (2007). *Kindermishandeling in Nederland Anno 2005: De Nationale prevalentiestudie Mishandeling van Kinderen en Jeugdigen (NPM-2005)*. Den Haag: WODC.
- Zeijl, E., Crone, M., Wiefferink, K., Keuzenkamp, S., & Reijneveld, M. (2005). *Kinderen in Nederland*. Den Haag/Leiden: SCP/TNO Kwaliteit van leven.
- Zwaard, J. van der (1999). *Met hulp van vriendinnen. Moeders uit lage inkomensgroepen over rondkomen en vooruitkomen*. Utrecht: SWP.
- Zwaard, J. van der (2006). Sociale stijgers in multiculturele wijken. In L. Karsten, A. Reijndorp & J. van der Zwaard (red.), *Stadsmensen. Levenswijze en woonambities van stedelijke middengroepen* (pp. 8-77). Apeldoorn/Amsterdam: Het Spinhuis.
- Zwirs, B. (2006). *Externalizing disorders among children of different ethnic origin in the Netherlands*. Proefschrift Universiteit Utrecht.
- Zwirs, B.W.C., Burger, H., Buitelaar, J.K., & Schulpen, T.W.J. (2006a). Ethnic differences in parental detection of externalizing disorders. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 15, 418-426.
- Zwirs, B.W.C., Burger, H., Schulpen, T.W.J., & Buitelaar, J.K. (2006b). Different treatment thresholds in non-Western children with behavioral problems. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 45, 476-483.

Bijlage I: Lijst van afgesloten en lopend onderzoek

Afgesloten onderzoek

- 1 Berg, van den (2007) 'Dat is bij jullie toch ook zo?' Gender, etniciteit en klasse in het sociaal kapitaal van Marokkaanse vrouwen.
- 2 Bertrand, Hermanns & Leseman (1998) Behoeftte aan opvoedingsondersteuning in Nederlandse, Marokkaanse en Turkse gezinnen met kinderen van 0-6 jaar.
- 3 Bouw et al. (2003) Een ander succes. De keuzes van Marokkaanse meisjes.
- 4 Bouw & Karsten (2004) Stadskinderen. Verschillende generaties over de dagelijkse strijd om ruimte.
- 5 Bouwmeester, Deković & Groenendaal (1998) Opvoeding in Somalische vluchtelinggezinnen in Nederland.
- 6 Bruyn, de & Deković (2004) Lastige Pubers. Een vergelijkend onderzoek tussen Surinaamse, Surinaams-Nederlandse en Nederlandse adolescenten.
- 7 Coenen (2001) 'Word niet zoals wij!'. De veranderende betekenis van onderwijs bij Turkse gezinnen in Nederland.
- 8 Denessen, Driessen & Slegers (2005) Segregation by choice? A study of group-specific reasons for school choice.
- 9 Diepenmaat, van der Wal & Pauw-Plomp (2001) Etnische verschillen in ervaren opvoedingsproblemen bij ouders van vijfjarige kinderen.
- 10 Distelbrink, Geense & Pels (2005) Diversiteit in vaderschap. Chinese, Creools-Surinaamse en Marokkaanse vaders in Nederland.
- 11 Distelbrink (2000) Opvoeden zonder man. Opvoeding en ontwikkeling in Creools-Surinaamse een- en tweoudergezinnen in Nederland.
- 12 Distelbrink (1998) Opvoeding in Surinaams-Creoolse gezinnen in Nederland. Een eigen koers.
- 13 Distelbrink & Hooghiemstra (2005) Allochtone gezinnen: Feiten en cijfers.
- 14 Driessen & Doesborgh (2003) Gezinsomstandigheden, opvoedingsfactoren en sociale en cognitieve competenties van jonge kinderen.
- 15 Geense & Pels (1998) Opvoeding in Chinese gezinnen in Nederland.
- 16 Hermans (2002) Opvoeden in een 'multiculturele' samenleving. Opvattingen, idealen, praktijken en problemen van Marokkaanse ouders .
- 17 Jonkers (2003) Een miskende revolutie. Het moederschap van Marokkaanse vrouwen.
- 18 Ketner (2008) Marokkaanse wortels, Nederlandse grond. Exploratie, bindingen en identiteitsstrategieën van jongeren van Marokkaanse afkomst.
- 19 Koning, de (2008) Zoeken naar een 'zuivere islam'. Geloofsbeleving en identiteitsvorming van jonge Marokkaans-Nederlandse moslims.
- 20 Kook & Vedder (1998) Moederwensen. Opvoedingsdoelen en opvoedingsstijlen van Antilliaanse moeders in Nederland.
- 21 Lalmahomed (1999) Creoolse vrouwen. Opvoeding en levensstijl.
- 22 Leseman (1995) Gezinsdeterminanten van de cognitieve ontwikkeling van Nederlandse, Surinaamse en Turkse kleuters van 4-5 jaar.
- 23 Looij-Jansen van de, Bun, Butte & de Wilde (2003) De samenhang tussen psychisch welbevinden en gezinsfactoren bij Turkse en Nederlandse adolescenten.
- 24 Niekerk, van (2000) De krekel en de mier. Fabels en feiten over de maatschappelijke stijging van Creoolse en Hindoestaanse Surinamers in Nederland.

- 25 Nijsten (1998) Opvoeding in Turkse gezinnen in Nederland.
- 26 Oort, van (2006) Emotional and behavioral problems of Turkish adolescents and young adults in the Netherlands.
- 27 Pels (1998) Opvoeding in Marokkaanse gezinnen in Nederland: De creatie van een nieuw bestaan.
- 28 Pels et al (2000) Opvoeding en Integratie. Een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en de pedagogische afstemming tussen gezin en school.
- 29 Pels & de Gruijter (2005) Vluchtelingengezinnen: opvoeding en integratie. Opvoeding en ondersteuning in gezinnen uit Iran, Irak, Somalië en Afghanistan in Nederland.
- 30 Pels, de Gruijter, van der Hoek & Dogan (2006) Emancipatie van de tweede generatie. Keuzen en kansen in de levensloop van jonge moeders van Marokkaanse en Turkse afkomst.
- 31 Pels & de Haan (2003) Continuity and change in Moroccan socialization : a review of the literature on socialization in Morocco and among Moroccan families in the Netherlands.
- 32 Phalet & Schönplflug (2001) Intergenerational transmission of collectivism and achievement values in two acculturation contexts. The case of Turkish families in Germany and Turkish and Moroccan families in the Netherlands .
- 33 Pool, Geense & Lucassen (2005) Allochtone gezinnen. Opvoeding van tieners.
- 34 Smit, Driessen & Doesborgh (2005) Opvattingen van allochtone ouders over onderwijs: tussen wens en realiteit. Een inventarisatie van de verwachtingen en wensen van ouders ten aanzien van de basisschool en educatieve activiteiten in Rotterdam.
- 35 Stevens (2004) Mental health in Moroccan youth in the Netherlands.
- 36 Vedder, Boekaerts & Seegers (2005) Perceived social support and well being in school: the role of student's ethnicity.
- 37 Veen (1999) Stappen op weg naar onderwijssteuning. Deel 1a: Antilliaanse en Arubaanse ouders in Rotterdam over de relatie tussen ouders en basisschool.
- 38 Veen, van der (2001) Successful Turkish and Moroccan Students in the Netherlands.
- 39 Wissink (2006) Parenting, friendship relations and adolescent functioning in different ethnic groups.
- 40 Zeijl, Crone, Wiefferink, Keuzenkamp & Reijneveld (2005) Kinderen in Nederland.
- 41 Zwaard (1999) Met hulp van vriendinnen. Moeders uit lage inkomensgroepen over rondkomen en vooruitkomen.
- 42 Zwaard (2006) Sociale stijgers in multiculturele wijken.

Lopend onderzoek

- L1 Buitelaar (1998- 2009) Van huis uit Marokkaans. Levensverhalen van hoogopgeleide migrantendochters.
- L2 Crul & Heering (2005-2009) The position of the Turkish and Moroccan second generation in Amsterdam and Rotterdam: the TIES study in the Netherlands.
- L3 Jonker (2008-2010) Colonial legacies and intercultural challenges. Moluccan children in Dutch classrooms 1951-2010.
- L4 Lusse (2009-2014) Educatief partnerschap in het Voortgezet Onderwijs: Een ontwerpgericht onderzoek naar de bijdrage die partnerschap tussen ouders en school in het Rotterdamse Voortgezet Onderwijs kan leveren aan de preventie van schooluitval.
- L5 Stevens, Vollebergh, Pels & de Gruijter (2008-2012) Internaliserend probleemgedrag bij allochtone kinderen en adolescenten: onderzoek ten behoeve van verbetering van vroege signalering en hulp.

L6 Vollebergh, Stevens & Veen (2005-2009) Marokkaanse probleemjongeren: risicoprofielen en aangrijpingspunten voor preventie.

L7 Wissink, Deković, & Meijer Adolescents' family and peer relations in different ethnic groups: Similarity and differences in developmental processes.

L8 Wissink & de Haan (2006-2010) The school as socializing agent in migrant families.

L9 Yaman (2004-2009) Turkse peuters in Nederland.

Bijlage II: Samenvattingen onderzoek 1998-2008

APART DOCUMENT!

Het voorstel is deze bijlage niet bij de rapportage te voegen maar te zijner tijd via de website van het Verwey-Jonker Instituut beschikbaar te maken.